

Zeeland 28.4

Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen

Vertaling oorkonde
uit 976

De Ottogracht?

Middelburgse
uitgave Thomas
a Kempis

Bijdragen voor **Zeeland** kunnen aan de hoofdredacteur worden gezonden.

De aanwijzingen voor de auteur zijn te vinden op de website: <https://kzgw.nl/publicaties/tijdschrift-zeeland/aanwijzingen-voor-auteurs/>

© Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

ISSN 0927-1279

Redactie

G.R. Heerebout, hoofdredacteur
A. Minderhoud, eindredacteur
I.H. Vogel-Wessels Boer, beeldredacteur
A.J. Beenhakker
W. van den Broeke
M.A. Buise
K. Leeftink
M.A. Wagenveld-Heeren

Redactieadres

G.R. Heerebout
Oostmolenweg 49
4481 PK Kloetinge
(0113) 213109
gerard.heerebout@gmail.com

Onderschrift voorblad: Otto II, in het manuscript 'Meister de Registrum Gregorii', Museum Condée.
Onderschrift achterblad: Uitsnede uit: Vlissingse poort door J.H. Hollestelle. Zelandia Illustrata II, nr. 367.

Inhoudsopgave

Jolien Hemmes 121
De oorkonde uit 976', vertaling met nieuws over vroeg Zierikzee

P.W.Stuij 131
Is de Ottogracht eindelijk gevonden?

H. de Jong 134
Een Middelburgse uitgave van de Navolging van Christus van Thomas a Kempis

't Is vol van schatten hier 139

Gerard Heerebout

Twee vogelkoppen en een snavel

Rubrieken

Aanwinsten december 2019 142

Boekbesprekingen 146

Druk

Grafisch Bedrijf Goes

Vormgeving

DtP-plus. Vlissingen

'De oorkonde uit 976', vertaling met nieuws over vroeg Zierikzee

'Research' blijkt vaak letterlijk 'terug-zoeken' en soms iets zien door simpel opfrissen van een bron.

Dit voorjaar is in Zierikzee een Nederlandse vertaling gepresenteerd van 'De oorkonde van 976', waarmee Otto II de Sint-Baafsabdij bevestigt in haar bezittingen in wat nu Zeeland is. Het is de oorkonde waarnaar zowel Zierikzee als Goes, en mogelijk nog andere plaatsen, verwijzen als het document met de oudst bekende vermelding van die plaats. In algemene introducties over Zierikzee en Goes wordt er vaak aan gerefereerd, maar dat heel oppervlakkig. Bij historici zijn het document en verschillende feiten eruit wel bekend, dit met name omdat er een transcriptie van de Latijnse tekst opgenomen is in het Oorkondenboek van Koch en Kruisheer (1974). De tekst was echter nooit in het Nederlands vertaald en de oorkonde hier ook nooit afgebeeld of vertoond. Slechts een enkeling leest nog vlot Middeleeuws Latijn en de waarde, details en charme van de oorkonde bleven daardoor sterk onderbelicht, terwijl het een van de zeldzame bronnen uit die tijd over Zeeland is. De vertaling geeft bovendien nieuw inzicht in de toenmalige naam van Zierikzee en over een mogelijk andere stichter dan de tot nu toe genoemde 'Zierik'.

Aanleiding voor deze vertaling was de ontwikkeling van een kleine expositie waarbij we, vanuit Stichting Vlam, een nauwkeuriger beeld wilden geven van het Zierikzee dat zo'n 800 jaar geleden stadsrechten kreeg. De presentatie van dit voor Zierikzee markante document uit de periode die daaraan voorafging, was een belangrijk onderdeel van de expositie. De vertaling is dit voorjaar (2019) gepresenteerd in de Nieuwe Kerk in Zierikzee, op de oudste plek van deze plaats, als deel van de grotere presentatie *O kijk, Zierik langs de Eel*. Overigens worden er in de oorkonde meer plaatsen in Zeeland Bewestenschede genoemd. Voor deze plaatsen is dit stuk natuurlijk ook van belang en een vervolgproject is daarom een mogelijkheid.

De opgevouwen oorkonde in het Gentse Archief (foto auteur).

De oorkonde uitgevouwen (foto auteur).

Het ontrollen van de vertaling van de oorkonde op de presentatie in Zierikzee (foto auteur).

Een kader voor de oorkonde en de betrokken partijen

De reden voor het opstellen van de oorkonde van 976 wordt in het Oorkondenboek van Koch en Kruisheer heel compact toegelicht: *'Keizer Otto II bevestigt de Sint-Baafsabdij bij Gent in het bezit van de haar destijds afhandig gemaakte en later door Keizer Otto I gerestitueerde abdijgoederen op Schouwen, Beveland, Walcheren, Borsele en elders en verleent haar voor die goederen immuniteit.'* (A.C.F. Koch & J.G. Kruisheer, 1974).

Keizer Otto II was in 976 niet alleen keizer van Duitsland, maar van het hele Heilige Roomse Rijk. Ook Zeeland viel onder hem; het westelijk deel van Vlaanderen, inclusief Gent, echter niet. Daarmee was de bevestiging dus ook een bijzondere gunst voor de abdij. De oorkonde is bezegeld in Bruohsela ('moeras-nederzetting'), de plaats Bruchsal in Duitsland, die nog steeds bestaat en waarvan bekend is dat Otto II er een residentie had (Wikipedia: Bruchsal).

De Sint-Baafsabdij in Gent had in 976 als hoofd de abt Womar (Womari), die genoemd wordt in de oorkonde. Hij had voor de Sint-Baafsabdij een herbevestiging van haar bezittingen nodig omdat tijdens de eerdere chaotische tijden door de invallen van de Noormannen het eigendom van de landerijen ook door anderen was geclaimd en daardoor niet meer duidelijk was. Het ging om veel bezit. Pas (2007, pag. 7-19) schrijft over de geschiedenis van de Sint Baafsabdij (samengevat) dat reeds in de tweede helft van de zevende eeuw in het Gentse, de pagus Gandensis, twee abdijen ontstonden, (later genaamd) de Sint-Baafsabdij en Sint-Pietersabdij. Tegen het einde van de zevende eeuw beschikte de Sint Baafsabdij reeds over enkele duizenden hectaren grond, vooral bossen. De komst van de Noormannen in 850-851 leidde tot de verwoesting van de abdij, waarbij een belangrijk gedeelte van het abdij-archief werd vernietigd. Daaronder vermoedelijk ook de oorkonde waarin een toewijzing bekrachtigd werd van een aantal abdijsdomeinen aan de kanunniken, bestemd om in hun onderhoud te voorzien.

Een groep van de kanunniken was ondertussen weggevlucht. Na een korte afwezigheid nam een deel van de kloostergemeenschap opnieuw zijn intrek in de gedeeltelijk verwoeste abdij. Een nieuwe inval in 879-883, nu door Denen, ver-

oorzaakte een nieuwe vlucht van de kanunniken van Sint-Baaf. De Sint-Baafs-gemeenschap in Gent hield daarmee definitief op te bestaan.

De Vlaamse graaf en ook andere machtige heren maakten van de situatie gebruik om de verlaten eigendommen van de abdij naar zich toe te trekken. Dat zou volgens hen legitiem zijn, omdat die wegens gebrek aan beheer onder het 'wildernisregaal' zouden vallen (het recht om de wildernis te ontginnen). De Bavelingen (de bewoners van de Sint-Baafsabdij) werden zo bij hun terugkeer, tussen 911 en 918 (in elk geval voor 937), geconfronteerd met het verlies van bijna al hun domeinen. Het zou hen ruim een halve eeuw kosten om hun rechten hersteld te krijgen.

Het lag voor de hand dat de tweede fase van wederopbouw van het abdijsdomein pas door nieuw overleg met de Duitse keizers zou kunnen plaatsvinden. Womar, de 22ste abt van de Sint-Baafsabdij (965-981), had reeds bij keizer Otto I aangedrongen op restituties. Twee nieuwe 'diploma's' van 18 en 19 januari 976 omvatten de teruggave van vooral schorren en schaapsgronden op Schouwen, Beveland en Walcheren, maar ook in de Vier Ambachten en aan de zuidkust van de Honte. Deze Zeeuwse bezittingen kwamen overeen met de vroegere bezittingen in 819.

Gent was in de tijd van de oorkonde een van de Vlaamse steden waar veel laken (geweven wol) geproduceerd en verhandeld werd. Vandaar dat ze groot belang stelde in Zeeland, waar op de uitgestrekte schorren grote aantallen schapen konden grazen. De opbrengst van de wol, die de abdij, ruw of als laken, uit de Zeeuwse gebieden kreeg, was dus mede om in haar onderhoud te voorzien. Aangezien dit om grote hoeveelheden lijkt te gaan, bevestigt dit het beeld van oude abdijen als echte en rijke 'ondernemingen'.

Over het toenmalige Zierikzee is, naast de informatie uit de oorkonde, niet veel bekend. Natuurlijk is er het nodige bekend over Zeeland in die tijd, over de geologische en landschappelijke ontwikkelingen, over vroege archeologische vondsten en andere oorkonden, maar van Zierikzee, de aanleiding voor deze vertaling, is er nauwelijks iets teruggevonden van de bewonings-geschiedenis van de 10e eeuw of eerder dan een enkel spoor in het veld.

Uit de oorkonde blijkt dat er dus in 976 al een dorp was, met een kerk. De boerderijen, huizen en

de kerk zullen van hout zijn geweest en (hoege-naamd) zonder fundament. Deze gebouwen zullen zijn vergaan of vervangen. Een zeldzame vroege vondst is die van de (twee) boomstamgraven, die in 1979 bij archeologisch onderzoek door het R.O.B. onder het Kerkplein zijn gevonden, en die toen zijn gedateerd als uit de 10e eeuw (R.O.B., 1979).

Houten boomstamgraven, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Archeologisch onderzoek bij de Nieuwe Kerk van Zierikzee, 1979. Amersfoort, Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE), Scan RCE 2019

Een bijzondere vondst, die overigens ook weer wonderlijk genoeg vrijwel vergeten werd en waarvan ook nauwelijks iets vastgelegd lijkt en slechts één foto in een artikel is gepubliceerd. Verder zouden er, ondanks zelfs gerichte zoektochten, geen nagebleven sporen zijn gevonden van voor de 11e eeuw. Er zijn wel enkele resten gevonden van moerneringsputten (voor turf- of zoutwinning), die eventueel ook zo oud kunnen zijn.

Hier wordt niet ingegaan op de andere plaatsen, die in de oorkonde genoemd worden, en op wat deze daarover eventueel aan nieuws brengt. Ook over dezen is echter weinig uit die tijd bekend en ze lijken bovendien in de oorkonde allemaal met minder details genoemd.

Bij de vertaling

Voor de vertaling is gebruik gemaakt van de transcriptie van het origineel uit de archieven van de Sint-Baafsabdij, zoals bezorgd door Koch. Het bestuderen van de scan van de oorkonde, gemaakt voor dit project, geeft geen twijfel over de technische leesbaarheid en die

lijkt er bij Koch ook niet geweest te zijn. (A.C.F. Koch & J.G. Kruisheer, 1974). De vertaling is gemaakt door Kees 't Hart, classicus, ikzelf heb meegewerkt om de letterlijke vertaling om te zetten in goed Nederlands, Annemarie 't Hart, neerlandica, met specialisatie middeleeuwse teksten en bijvak Latijn, heeft bij het maken van de vertaling ondersteund, Peter Henderikx, emeritus hoogleraar Middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis heeft vooraf de in de oorkonde genoemde plaatsnamen toegelicht.

Het doel was een vertaling in 'passend' Nederlands, niet in 'modern' Nederlands. Een oorkonde heeft meestal een archaisch ogende stijl, bijvoorbeeld bij de aanhef, een stijl die echter ook nu nog in ons wetboek te vinden is. De oorkonde is een overeenkomst of beschikking en bepaalt formeel een recht. De formulering zal ook daarvoor weer zo dekkend mogelijk moeten zijn. Bij de opsomming van wat derden allemaal niet mogen met betrekking tot de besproken domeinen van de Sint-Baafsabdij, lijkt een gebruikelijke specificatie gehanteerd te zijn. Ook nu bevatten contracten en wetten vaak gestandaardiseerde formuleringen voor de details. Een vrij letterlijke vertaling leek ons voor deze aspecten de beste keus. Overigens bleef er daarbij soms enige twijfel bij bepaalde juridisch relevante woorden. De tekst bevat verder tussendoor het nodige eerbetoon. Eénmaal is, als leeshulp, een lange tussenzin tussen haakjes gezet.

Wat betreft de in de oorkonde genoemde Zeeuwse bezittingen zijn alle plaats- en gebiedsnamen, omdat het namen zijn, blijven staan zoals ze in de oorkonde genoemd worden; waar bekend zijn de huidige namen er tussen haakjes achter vermeld. Nadere bepaling van de taal, de vertaling en etymologische duiding van zulke namen kan interessant zijn, niet alleen vanwege de betekenis van de naam, maar ook omdat het wat kan zeggen over wie de naam bepaalde. Dat valt echter buiten de gewone, hier gepresenteerde vertaling en is hier alleen gedaan voor Zierikzee.

Wat betreft de toenmalige naam van Zierikzee komt daarbij, naar aanleiding van de vertaling, een heel vernieuwende versie naar voren. Mijn opvatting is dat het logisch lijkt om 'Creka-en-Papingalant' expliciet als vervlochten te beschouwen en dat Zierikzee dus niet alleen 'Creka' heette, zoals altijd wordt gesteld. Er staat immers

'Creka en Papingalant, met de kerk', en de daarbij genoemde kerk is door historici altijd gezien als van Zierikzee en zelfs als de voorganger van de daar centraal liggende, huidige Nieuwe Kerk. (J.C. Hemmes, 2019).

Creka betekent duidelijk kreek (of eventueel kreekkrug). De naam lijkt uit het Oudnederlands te komen (M. de Vaan, 2018). Omdat de besproken vermelding Creka bij De Vaan zelf een belangrijke aanwijzing is, betreft dit echter enigszins een cirkelredenering. De toelichting van De Vaan bevat ook de bespreking van een andere bron, die het woord Scandinavisch/Oudnoors noemt (G. van Berkel & K. Samplonius, 2018). Opvallend is dat, als het klopt dat de naam Oudnederlands is, deze eigennaam Creka in de oorkonde kennelijk niet vertaald of gelatiniseerd is.

Papingalant werd tot nu toe, als het al aandacht kreeg, vertaald/geduid als 'Land van de lieden van Paping of Papo' (m.n. M. Gysseling, 1960), waarbij Papo een persoonsnaam is en waarbij er dan meestal gedacht wordt aan een (groot)familie. Volgens andere taalkundigen is de vertaling echter, en dat in lijn met die van andere plaatsnamen met een dergelijke stam, 'land van de priesters (papen)'. Paping is dan een afleiding van het zelfstandig naamwoord papo met de betekenis 'priester' (F. van de Velde, e.a., 2014, pag. 471).

NB. Zou de familie Papo dan nog zo kunnen heten omdat ze actief trouw waren aan de paus, kan de uitgang '-inga' Fries zijn (Jager, A. de, 1842), kan Papin een dochter van Papo betekenen (bron onbekend) of priesteres (M. de Vries & L.A. te Winkel, z.j.) en kan de naam Papingalant half Latijn-half Nederlands zijn. Verderop meer over de mogelijke implicaties m.b.t. de verhoudingen.

Aan het einde van de oorkonde is, zoals gebruikelijk, het monogram van de bezegelende Otto II opgenomen. Dit is nog niet goed geanalyseerd en daarom hier nog niet vertaald of toegelicht.

De vertaling van de datering van de oorkonde was voor de vertaling op een paar punten lastig. Het jaar is primair gegeven in het aantal jaren na de 'incarnatie' van Christus. 'Incarntatie' is nu een te onbekend geworden woord, 'vleeswording' is ook te ongebruikelijk geworden, 'na Christus' doet weer te kort. Gekozen is voor 'menswording'. Met betrekking tot de dag van de datum

was de telling sterk anders dan die van ons nu. De genoemde dag van de bezegeling, de 15e van de kalendas van februari, is nu letterlijk vertaald met erachter tussen haakjes de aanduiding die hij nu zou krijgen, 18 januari. (Indiktion 2019, nl.wikipedia.org/wiki/Indictie.) De daarna nog opgesomde jaartellingen, die uitgaan van het begin van het rijk van de vorst en van het begin van zijn keizerschap, konden weer eenvoudig worden vertaald.

Vertalingen blijken in het algemeen vaak discussie op te leveren. Eventuele suggesties voor correctie of aanvullingen zijn welkom.

De oorkonde, de transcriptie en de vertaling

Hiernaast:

1. De oorkonde uit het archief van de Sint-Baafsabdij, bewaard door het Rijksarchief van Gent, als scan. (© Stichting Vlam.) Het origineel is van perkament en 53 bij 63 cm. Helaas ontbreekt het zegel. Op de scan zijn de kleine rechthoekige loodjes te zien, die er tijdelijk opstonden om hem vlak te houden.
2. De transcriptie, zoals bezorgd door A.C.F. Koch & J.G. Kruisheer e.a. in het Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 uit 1974, als scan.
3. Onze vertaling van De oorkonde van 976. C. 't Hart m.m.v. J.C. Hemmes, 2019, ©. H&H.

Nieuws door de vertaling en de scan van 'De oorkonde van 976'

De vertaling van de oorkonde heeft deze voor veel meer mensen toegankelijk gemaakt. Een complete vertaling geeft natuurlijk een beter beeld en meer details aan geïnteresseerden in de vroege geschiedenis van Zeeland Beoosten- en Bewestenschelde voor wie het Middeleeuws Latijn een probleem oplevert. Dat vooral ook omdat de oorkonde eveneens eerder nergens in zijn geheel besproken lijkt te zijn. In studies over de geschiedenis van Zeeland staan vaak wel de nodige feiten uit de oorkonde opgenomen, die in de bestaande transcriptie (A.C.F. Koch & J.G. Kruisheer, 1974) zijn, gevonden, maar dat dan vaak los, aansluitend bij een besproken thema, zonder duidelijke bronvermelding. Verder geeft onze vertaling meer informatie over de meer

Voorzijde oorkonde van 967 (foto auteur).

Achterzijde oorkonde (foto auteur).

algemene aspecten van zo'n oorkonde. Omdat de oorkonde een van de weinige bronnen is uit die tijd over deze gebieden zijn niet alleen details met informatie van belang, maar ook het geheel en de context.

De vertaling vertelt, onder andere, veel over de omgangsvormen. Uit de complete oorkonde komt ook duidelijk het krachtenveld naar voren waarin de betreffende delen van Zeeland zich bevonden. Zelf waren ze in het geheel geen partij. Voor de verre opstellers waren de gebieden alleen een bezit en wingewest.

In de vertaling worden verder de plaatsen en gebieden gedetailleerder aangegeven dan in de korte samenvatting van Koch bij de transcriptie.

Transcriptie (in drukletters)

In nomine Domini Dei et Salvatoris nostri Iesu Christi. **Otto** divina ordinante providentia imperator augustus.

Quoniam regiae vel imperatorie dignitatis officium esse constat, ut monasteria vel loca Deo et sanctis Eius dicata ob divini cultus

augmentum novis semper auctoritatibus roborentur, idcirco notum esse volumus omnium fidelium nostrorum tam praesentium quam futurorum industriae, quod monachi venerabilis <meritoque laudabilis> viri UUomari abbat̄is monasterii quod dicitur Ganda, quod est * constructum || in honore sancti Petri principis apostolorum, ubi etiam sanctus Bauo confessor Christi corpore requiescit, nostram adierunt serenitatem, orantes ut rebus vel proprietatibus eiusdem sui monasterii infra regni nostri terminos constitutis emunitatis vel defensionis nostrae bravium || concederemus, hocque nostrae auctoritatis praeccepto roborarem̄us. Quas quidem res quorundam tyrannica invasione aliquandiu iniuste praereptas, beatę momoriae domnus genitor noster gloriosus imperator sepe fratribus praefati loci pro hoc eque || eum adeuntibus benigne reddiderat, sed humani debiti sorte praeventus ad meliora ut credimus transmigrans, nullum super hoc imperialis auctoritatis scriptum ediderat. Quapropter post illius ex hac luce discessum iamdicti venerabilis (abbatis) || monachi, ut dictum est, nostram adierunt celsitudinem, petentes ut secundum domni * genitoris nostri laudabile votum nostrae quoque largitatis et immunitatis eis prospicere dignaretur auctoritas. Nos quoque ob spem divinae remunerationis ac pro salute * eiusdem domni carissimi nostri patris atque statu et incolomitate * imperii nostri, piam illorum noluimus frustrari petitionem, sed easdem res * omni cum integritate eis restituentes nostrae auctoritatis immunitate ac tuitione confirmamus, || quarum haec sunt nomina, hoc est in pago Scaldis possessionem vocabulo Creka et Papingalant, cum aeclesia, et super fluvium Golda terram in qua possunt alii DCCCC^{te} oves, et Fronenes cum plurimis adiacenciis, et in pago Beuelanda || omnem terram a Suthera Suthflita usque Curtagosum et Campan, et quicquid ex ditioe sancti Bauonis in UUalacra contineri dinoscitur, et in Brumsale similiter, et in Hotholt super fluvium Laraha terram ubi possunt pasci verveces CCCC^{te}, || et super Dipanha ubi CC^{te}. Paternae igitur auctoritati ob firmitatis gratiam hanc nostram * superaddimus auctoritatem *, per quam praecipimus atque iubemus, ut nullus iudex publicus^o vel quislibet^o ex iuditiaria potestate, in aeclesias aut loca || vel agros seu reliquas possessiones memorati monasterii * ad causas audiendas vel freda exigenda, aut mansiones vel paratas faciendas, aut fideiussores tollendos, aut homines ipsius monasterii tam ingenuos quam et servulos^o super terram || ipsius commanentes distringendos, nec ulla redibitiones aut inlicitas occasiones requirendas, nostris et futuris temporibus ingredi audeat *. Sed liceat memorato abbati suisque successoribus res praedicti monasterii * || sub immunitatis nostrae defensione quieto ordine possidere *, quatinus ipsos servos Dei qui ibidem Deo famulantur, pro nobis et coniuge * nostra atque stabilitate totius imperii nostri a Deo nobis concessi atque conservandi iugiter Domini || misericordiam exorare delectet. Hanc itaque auctoritatem, ut plenior in Dei nomine obtineat firmitatem et a fidelibus sanctae Dei aeclesiae et nostris verius certiusque credatur et diligentius conservetur, eam manu || propria subter firmavimus et anuli nostri impressione signari iussimus^r.

|| **Signum domni Ottonis invictissimi (M) imperatoris augusti. Egbertus cancellarius ad vicem UUilligisi archicappellani notavi.**

|| Data XV kl. februarii anno dominicae incarnationis DCCCC LXXVI, indictione IIII, anno vero regni^t domni Ottonis XV, imperii VIII ; actum Bruohsela .

Gepresenteerd door Dr. A.C.F. Koch, 1970

Transcriptie oorkonde door Koch (foto auteur).

- X - In de naam van onze Heer God en onze redder Jezus Christus. Otto, verheven keizer, benoemd door de goddelijke voorzienigheid.

Aangezien het vaststaat dat het de taak is van het koninklijke of keizerlijke ambt, om kloosters of plaatsen gewijd aan God of zijn heiligen, ten behoeve van de verdere verspreiding van de goddelijke eredienst, voortdurend door nieuwe decreten te bekrachtigen, willen wij dat, ten behoeven van de toewijding van al onze gelovigen, zowel de huidige als de toekomstige, bekend is dat, (wat de verdienste is van de eerbiedwaardige monnik en prijzenswaardige man Womar, abt van het klooster dat Gent wordt genoemd, dat is gebouwd ter ere van de heilige Petrus, voornaamste van de apostelen, waar ook het lichaam van de heilige Bavo, belijder van Christus, rust,) er mensen naar ons, hoogwaardige, zijn gekomen, die smeekten dat wij hen zouden belonen door versterking en verdediging van de zaken en de bezittingen van datzelfde klooster, waarvan vastgesteld is dat ze binnen de grenzen van ons rijk zijn gelegen, en dat wij dit, vanuit ons gezag, als voorschrift zouden bekrachtigen.

Weliswaar had onze heer en vader onze roemvolle keizer, gezegend zij zijn herinnering, deze zaken, die door het tirannieke binnendringen van bepaalde lieden gedurende een bepaalde tijd ten onrechte afhandig gemaakt waren gemaakt, dikwijls welwillend teruggegeven aan de broeders van de voornoemde plaats, die ten behoeve hiervan eveneens naar hem toekwamen, maar, dat had hij, naar wij menen, ingehaald door het lot van menselijke verplichtingen overgaand naar belangrijker zaken, niet ook met keizerlijk gezag, op schrift bevestigd.

Om die reden zijn, zoals gezegd, na het overlijden van de genoemde eerbiedwaardige abt en monnik, mensen naar onze hoogheid gekomen, met het verzoek om, volgens de prijzenswaardige wens van onze heer en vader, ook wij ons zouden verwaardigen voor hen te zorgen vanuit ons gezag en voorrecht op vrijgevigheid.

Wij willen, vanwege de hoop op goddelijke beloning en ten behoeve van het heil van genoemde heer, onze zeer geliefde vader, en voor de bestendigheid en het welzijn van ons rijk, ook niet dat hun vrome verzoek wordt verhinderd, en (dus) bevestigen wij, met het voorrecht en bescherming van ons gezag, de ongeschonden teruggave van genoemde zaken, waarvan dit de namen zijn, dat is in de gouw Scaldis (*Schouwen*) het bezit genaamd Creka en Papingalant, met de kerk, (amen *Zierikzee*) en langs de rivier de Golda (*de Gouwe*) land waar 900 schapen kunnen worden gevoed, en Fronenes met diverse onderhorigheden, en in de gouw Bevelanda al het land van de Suthera Suthflita (*Zuidervliet*) tot Curtagosum (*Goes*) en Campan (*Kamperland*), en alles op Walacra (*Domburg, Walcheren*) waarvan bekend is dat het tot het bezit van Sint Bavo behoort, en (dat) in Brumsela (*Borsele*) eveneens, en in Hostholt aan de rivier de Laraha al het land waar 400 hamels (schapen, vervex) kunnen worden geweid en aan de Dipanha waar 200 hamels kunnen worden geweid.

Vanwege de bereidheid óns gezag te bevestigen, voegen wij aan het vaderlijk gezag toe, dat wij ook voorschrijven en bevelen dat geen enkele publieke rechter of wie dan ook, op grond van juridische aanspraken jegens kerken of plaatsen of akkers of overige bezittingen van het genoemde klooster, rechtszaken mag beginnen of boetes op mag leggen of huizen gereed mag maken of borgstelling op mag heffen of de mensen van datzelfde klooster, zowel vrijgeboren als dienaren die op het land daarvan verblijven, te beperken en ook geen teruggave of ongeoorloofde rechtsschending mag verlangen in onze of in toekomstige tijden. Maar laat het de genoemde abt en zijn opvolgers geoorloofd blijven om de zaken van het voornoemde klooster, onder de hoede van onze verdediging, in rustige orde te bezitten, aangezien het een vreugde is dat de dienaren Gods, die op die plaats God dienen, bestendig bidden om barmhartigheid van God, voor mij en mijn vrouw en voor de duurzaamheid van ons gehele rijk, dat ons door God is toevertrouwd en dat behoed moet worden.

Wij hebben dit decreet, opdat het in naam van God completer bevestigd wordt, en door de gelovigen van de heilige kerk en onze vertrouwelingen, waarachtiger en zekerder wordt geloofd en nauwgezet in acht wordt genomen, hieronder eigenhandig bevestigd, en bevelen dat het door de indruk van onze ring wordt getekend.

Het zegel van de onoverwinnelijkste heer Otto, , verheven keizer.

Schrijver, kanselier Egbertus, als plaatsvervanger van Willigisus aartskapelaan.

'ik, kanselier Egbertus, als plaatsvervanger van Willigisus aartskapelaan, heb het opgeschreven'

Gedateerd de 15^e van de kalendas van februari (18 januari), in het jaar van de Menswording des Heren 976, in het vierde indictiejaar, in het 15^e jaar van het rijk van heer Otto, het 8^e jaar van zijn keizerschap. Opgemaakt te Bruohsela.

Vertaling 2018, C. 't Hart m.m.v. J.C. Hemmes, © H&H

Van waarde lijkt ook dat de vertaling duidelijk maakt dat Zierikzee en Goes eenzelfde voorgeschiedenis hebben. Dat lijkt nu misschien logisch, maar bij nader inzien viel het op dat in de genoemde overzichten van de geschiedenis van respectievelijk Zierikzee en Goes de andere plaats nooit als 'zusterplaats' genoemd lijkt te worden.

Nieuws over Zierikzee

Aanleiding voor het maken van een vertaling was de aandacht voor de viering van Zierikzee-800 jaar stadrechten, reden waarom juist deze plaats hier specifiek aandacht krijgt. De vertaalde tekst toont helder de mooie zin in de oorkonde over deze plaats, die een bijna poëtisch beeld lijkt te geven: "... dat is in de gouw Scaldis het bezit genaamd Creka en Papingalant met de kerk, en langs de rivier de Golda land waar 900 schapen kunnen worden gevoed, ..."

Notabene blijkt bijvoorbeeld Dekker (1971) wel de onderdelen te noemen, maar presenteert hij deze niet als een complete, originele zin. De volledige zin is natuurlijk toch ook informatiever dan het vaak herhaalde, droge gegeven dat Zierikzee in 976 in een oorkonde, als Creka, genoemd wordt.

Voor de goede orde: dat het over Zierikzee gaat, ook al wordt die naam niet genoemd, wordt geschraagd door de al lang geleden gemaakte koppeling van Creka met Ee (Zieriks Ee) en van daaruit met Zierikzee. Dat is niet onlogisch maar nog wat losjes, doorslaggevend lijkt altijd geweest te zijn dat er in de gouw Scaldis aan een kreek geen andere plaats dan Zierikzee aangewezen zou kunnen worden. Uit de oorkonde (en de transcriptie) was bekend en in historische studies verwerkt, dat de plaats er in 976 was, dat deze begon aan een kreek, dat er een kerk bij hoorde, dat de bewoners schapen zouden hebben. Er is duidelijk te lezen hoeveel schapen er gehouden kunnen worden, namelijk 900. Dat de Gouwe hier 'fluvium Golda', gouden rivier, genoemd wordt, werd ook al genoemd door F. Beekman en H. Uil (1994). Zij schreven daarbij dat deze naam erop zou kunnen wijzen dat de Gouwe is ontstaan in een tijd dat stukken veen in de Zeeuwse delta nog niet met klei bedekt waren, waardoor het water inderdaad gelig of goudkleurig was.

Nieuws geeft de vertaling daarnaast dus over een andere, oude naam voor Zierikzee en daarmee ook over een andere, mogelijke grondlegger van de plaats. Wat namelijk bij het lezen verrassend uit de vertaling sprong was dat 'Creka en Papingalant' voor de naam en voor de locatie een duidelijke, hechte combinatie lijkt. Er staat immer 'Creka en Papingalant, met de kerk' en die kerk wordt altijd gezien als de vroegste kerk van Zierikzee, de vroege voorganger van de huidige Nieuwe Kerk. Steeds wordt alleen 'Creka' aangehaald als de oudste vermelding van Zierikzee. (Henderikx noemt in De geschiedenis van Zeeland (2012) Creka en Papingalant wel steeds samen, en vertelde recent van een vermoeden van een zeker complex, maar in het bijbehorende kaartje staan ze wel ingetekend als twee, echt aparte nederzettingen en dat ook ruim uit elkaar liggend). Alleen het Creka gebruiken als aanduiding voor wat later Zierikzee zal gaan heten, is wellicht veroorzaakt doordat 'Creka' en 'Ee', allebei waternamen, vrij eenvoudig met elkaar geassocieerd worden. Het eruit vissen van 'Creka' lijkt zodoende achteraf invullen. De combinatie Creka en Papingalant lijkt echter onlosmakelijk. Creka-en-Papingalant met de kerk betreft zo één dorp aan een kreek, met een kerk en (ruim) grond. Deze naam is ook reden om na te gaan wat de betekenis van deze naam meer kan impliceren over de plaats.

De deelnamen Creka en Papingalant, respectievelijk helemaal en in elk geval deels Oudnederlands, zijn in de oorkonde niet vertaald of gelatiniseerd en dus al sterke plaatsnamen. Deze kunnen door de bewoners zijn gegeven of door de Bavelingen, die ook Vlaams spraken, maar niet door de keizer. Er hoeft verder tussen Papingalant en die kerk geen verband te zijn als de naam van de Papings toch geen relevante betekenis heeft. De combinatie zal echter niet toevallig zijn als het grond betreft van priesters van de papen van de Sint-Baafsabdij. Deze zal ook niet toevallig zijn als het grond betreft van een (groot)grondbezitter Paping, een pausgetrouwe leek, levend in die tijd dat ook een rijke leek een kerk kon oprichten. Een en ander is met name interessant omdat het iets kan tonen van de mate van autonomie van het dorp.

Er wordt veelal gesteld dat Zierikzee al vroeg een hechte band had met de Sint-Baafsabdij. Dat omdat de stenen kerk uit 1151 de naam kreeg van een door de Sint Baafsabdij geïntroduceerde 'heilige', Sint Lieven. De in 976 genoemde kerk zou er, logisch gedacht, een voorganger van zijn. Het is bekend dat het gebied al rond 850 onder de Sint Baafsabdij viel (de oorkonde is een bevestiging), het lijkt echter niet duidelijk of er toen al een nederzetting was en nog minder of er, daarbovenop, ook al een kerk was. De kans is groot dat de kerk uit de oorkonde fysiek gezien een voorganger was. Er lijkt echter weinig op te wijzen dat deze toen al door de abdij is gesticht. Dan zou het namelijk logisch zijn dat dit in de oorkonde ook expliciet zou zijn gesteld, als benadrukking van de rechten van de abdij. Ook lijkt het logischer dat deze dan al een naam van de abdij gekregen zou hebben en dat die dan ook in de oorkonde genoemd zou zijn.

De abdij is door de consternatie na de invallen door de Noormannen lang uit beeld geweest en ook rijke bewoners konden een kerk stichten (C. Dekker, 1971). De optie dat de kerk uit de oorkonde als eigenkerk gesticht is door een erg gelovige rijke bewoner of familie lijkt aannemelijk. In dat geval gaat het dus toch weer om land van een (familie) Papo/Paping, nu met een kerkelijk betekenisvolle gebleken naam, die de kerk stichtte.

Over de grondlegger van Zierikzee en over een mogelijke koppeling aan het oude graf.

Meestal wordt bij historische overzichtjes over Zierikzee gesteld dat de plaats waarschijnlijk heet naar ene Zierik (Siric/Sigiric), die haar gesticht zou hebben. De oudste gebruikte bron is dan de oorkonde uit 1156, waarin iemand uit Siricasha (Zierikzee) genoemd wordt. (A.C.F. Koch & J.G. Kruisheer, 1974). Uit de combinatienaam Crekaen-Papingaland en het voorafgaande over de mogelijke bezitter en stichter van de kerk vloeit ook voort dat het logischer is dat niet een Zierik de grondlegger is van de plaats, maar eerder een (familie) Paping. Zierik zal dan later de naam van Paping overschaduw hebben.

Naast de oorkonde zijn er, als zeldzaam spoor van Zierikzee uit (vermoedelijk) de 10e eeuw, de eerdergenoemde (twee) boomstamgraven, die in 1979 werden gevonden onder het Kerkplein. (H.

Halbertsma, 1984). Ze lagen onder de restanten van het koor van de laatgotische Sint Lievensmonsterkerk, die hier een aantal eeuwen stond. Vermoedelijk waren ze zo ook gelegen in of bij de vroege voorganger van deze kerk, die genoemd wordt in de oorkonde uit 976. Boomstamkisten komen vrij zelden voor, waarschijnlijk ook omdat ze kostbaar waren. Het is niet te bewijzen en romantisch geïnspireerd, maar het zou goed kunnen dat deze graven van een grondlegger en kerkstichter Paping of zijn familie zijn.

Ter afsluiting

Dit vertaalproject 'De oorkonde van 976' maakt duidelijk dat veel aarzeling om iets dergelijks op te pakken onnodig is. Een eerste vertaling is beter dan geen vertaling en kan open als zodanig gebracht worden. De verrijking die het biedt is groot en zo ook, zoals hier, de kans op nieuwe inzichten. Een vervolg is in voorbereiding want dit werk biedt ook basis voor verder onderzoek en presentatie.

Bronnen

- Beekman, F., P. Brusse, R.M. van Dierendonck, P.A. Henderikx, e.a., *De geschiedenis van Zeeland, deel 1*, Zwolle, 2012.
- Beekman, F., *De Kop van Schouwen onder het zand: duizend jaar duinvorming en duingebouw op een Zeeuws eiland*. (diss.), Amsterdam, 2006.
- Beekman, F. en H. Uil, *Schouwen-Duiveland en de oorsprong van haar plaatsnamen*. Goes, 1994.
- Berkel, G. van en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen herkomst en historie*, Amsterdam, 2018.
- Dekker, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen*, Assen, 1971.
- Gysseling, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). Deel 1*. Brussel, 1960.
- Halbertsma, H. De vermeende centraalbouw der Sint-Lievenskerk te Zierikzee, In: *Kroniek van het Land van de Zeemeermin*, 1984, blz. 39-54.
- Hart, C. 't, mailcorrespondentie met de auteur, 2018-2019.
- Hart, C. 't en J.C. Hemmes, *De vertaling van De oorkonde van 976*. In: Expo het begin van Zierik langs de Ee! Zierikzee, 2019.

- Hemmes, J.C., 'O kijk, Zierik langs de Ee!', *Ons Eiland Schouwen-Duiveland* 13 juni 2019, pg.12.
- Hemmes, J.C., O kijk hier, Zierikzee, Geraadpleegd op 15 september 2019 via www.okijkhier.nl.
- Historische Woordenboeken-WNT, Leiden, Geraadpleegd op 1 juli 2019 via <http://gtb.inl.nl/search/>
- Henderikx, P. A., E-mail aan de auteur 30 augustus 2018 en 14 maart 2019.
- Jager, A., *Taalkundig magazijn, of gemengde bijdragen tot de kennis der Nederduitsche taal*, blz. 126. Rotterdam, 1842.
- Koch, A. C. F en H.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. 's-Gravenhage, 1974.
- Keizer Otto II, De oorkonde van 976/Charter Sint-Baafsabdij nr. 10, Gent, 976.
- Pas, P., De Gentse Sint-Baafsabdij en haar domeinen. In: *Handelingen in de Nieuwe Reeks van de HMGOG*, nr. LXI, 2007.
- Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) (voorloper van het RCE), *Archeologisch onderzoek bij de Nieuwe Kerk van Zierikzee*, Amersfoort, 1979.
- Sijs, N. van der, *Chronologisch woordenboek, de ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. (tweede druk). Amsterdam / Antwerpen, 2002.
- Vaan, M. de, 'Kreek', In: Neerlandistiek, online tijdschrift voor de neerlandistiek sinds 1992 15 maart 2018. Geraadpleegd op 1 juli 2019 via <https://www.neerlandistiek.nl/2018/03/kreek/>
- Velde, F. van de, e.a. *Patroon en argument, een dubbel-feestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop van der Horst*, blz. 471. Leuven, 2014.
- Vries, M. de en L.A. te Winkel, Historische Woordenboeken-WNT, Leiden, Geraadpleegd op 1 juli 2019 via <http://gtb.inl.nl/search/>
- Bruchsal, Geraadpleegd op 1 juli 2019 via <https://nl.wikipedia.org/wiki/Bruchsal>.
- Geschiedenis van Gent, Geraadpleegd op 1 juli 2019 via https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Gent.
- Indiktion, Geraadpleegd op 1 juli 2019 via <https://de.wikipedia.org/wiki/Indiktion>
- Keizer Otto II, Geraadpleegd op 1 juli 2019 via https://nl.wikipedia.org/wiki/Keizer_Otto_II.
- Sint-Baafsabdij, Geraadpleegd op 1 juli 2019 via <https://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Baafsabdij>.
- Theophanu, Geraadpleegd op 1 juli 2019 via <https://nl.wikipedia.org/wiki/Theophanu>

Is de Ottogracht eindelijk gevonden?

In de 16de eeuw zocht de stad Gent een uitweg naar zee, zonder de omweg door de Schelde langs de concurrent Antwerpen te moeten maken. Daarom wilde men een kanaal graven tot Zelzate om zo via de Braakman en de Honte de zee te kunnen bereiken. Omdat daarvoor toestemming nodig was van keizer Karel V werd onder andere door J.Horenbault een kaart getekend, waarop duidelijk was aangegeven dat Gent al in de 10de eeuw een open verbinding had met de Honte, via de Ottogracht. Op deze zogenaamde Dampierrekaart werd die verbinding verklaard door de aantekening dat keizer Otto in 980 de duinen tussen Vlaanderen en Walcheren had doorgegraven en zo een open verbinding had gemaakt van Gent met de zee.

Er zijn meerdere Dampierrekaarten bekend.¹ Deze zouden gebaseerd zijn op oudere kaarten uit de 13de eeuw. Meerdere historici hebben er echter op gewezen dat het tekenen van nauwkeurige landkaarten in die tijd nog niet mogelijk was.² Mede daardoor kwam een aantal van hen in latere eeuwen tot de conclusie dat dit verhaal over een Ottogracht een legende was, een hersenschim.³

De Ottogracht als grens

Uit de geschiedenis is bekend hoe het grote Karolingische rijk in 843 bij de Vrede van Verdun uiteenviel en hoe tenslotte na vele gebeurtenissen de grens tussen Frankrijk (Westrijk, Westfrankische Rijk) en het Duitse Rijk (Oostrijk, Oostfrankische Rijk) ontstond. In Vlaanderen vormde de Schelde de grens tot aan Gent.⁴ De Duitse keizer Otto II (973-983) bemoeide zich speciaal met deze Duits-Franse grens in Vlaanderen. Daarvoor had hij goede redenen. Daar lag namelijk het gebied van Rijksvlaanderen, met daarin het bij het bisdom Utrecht behorende gebied van de latere Vier Ambachten.

Die staatsgrens moest namelijk zeer duidelijk zijn tegenover de Franse koningen, waarmee al eerder ernstige grensstrubbelingen waren gepasseerd.

Situatie na de Vrede van Ribemont. (tek. auteur)

Na de vorming in de 10de eeuw van de Duitse grensgraafschappen Valenciennes en Ename langs de Schelde ten zuiden van Gent, zal keizer Otto daarom zeker ook de grens vanaf Gent naar het noorden duidelijk hebben willen vaststellen.

Vanaf Gent konden enkele wateren, zoals de Schipgracht en de Burggravenstroom, als grens worden gebruikt en verder noordelijk een watertje, later de Isabellastroom genoemd, dat de grens zou gaan vormen tussen het gebied van het Duitse bisdom Utrecht en het Franse bisdom Doornik/Noyon.

Er was echter geen verbinding van de wateren bij Gent met die "Isabellastroom". De reden daarvan was de in oost-westrichting verlopende hogere dekzandrug, waarin ook stuifzandduinen voorkwamen.

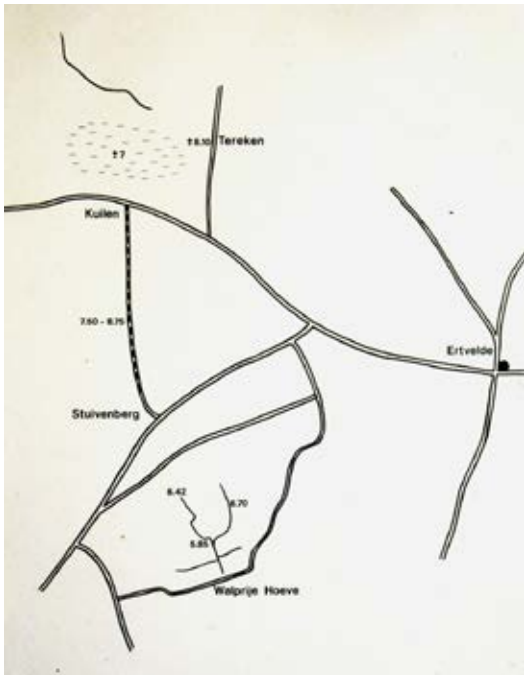
Daarom veronderstelde de historicus Koch in de 20ste eeuw dat de aanduiding op de Dampierrekaart van een doorgraven van de duinen mogelijk wees op het doorgraven van die dekzandrug.⁵ Hij had echter nog niet de beschikking over gedetailleerde bodemkaarten, dus bleef het bij een veronderstelling.

In later tijd hebben meerdere historici voor dit graven door keizer Otto gezocht naar een verklaring. Vaak echter met de negatieve conclusie dat dit verhaal nonsens was.⁶

Archeologisch onderzoek naar de Ottogracht

Als de historische veronderstelling van Koch juist zou zijn, dan moest daarvan een litteken in de bodem zijn te vinden. Dat vormde voor mij de aanleiding om de hedendaagse bodemkaarten te raadplegen.

Het resultaat was, dat er een vergraven strook blijkt te bestaan door een minder hoog deel van die dekzandrug ten westen van Ertvelde, tussen de gehuchten Kuilen en Stuivenberg. Voor

De gegraven Ottogracht. (tek. auteur). De cijfers geven de hoogte aan in TAW (Tweede Algemene Waterpassing). Deze ligt 2.32 m hoger dan het in Nederland gebruikte NAP.

meer informatie over deze aanduiding op de bodemkaart werd de Geologische afdeling van de Universiteit van Gent bezocht, waar alle rapporten van het bodemonderzoek liggen. Die blijken echter niet te zijn geïnventariseerd, zodat dit een doodlopende weg leek te worden. Toen bood professor Verhoeve aan in dat gebied een aantal boringen te herhalen.

Het resultaat van 14 grondboringen was:

Er is een vergraven strook, zoals aangeduid op de bodemkaarten, maar er is nergens dieper gegraven dan 1,10 m. Bovendien is er geen verbinding met de noordelijk en de zuidelijk ge-

legen wateren tot stand gekomen. De poging een doorlopende verbinding te maken is dus kennelijk mislukt; maar waarom?

Bij deze proefboringen bleek dat op de diepte van ongeveer één meter door “watervoerend zand” zelfs een deel van het materiaal op het boorblad werd afgespoeld.

Navraag in de omgeving leverde de volgende informatie op: Het is in die streek niet mogelijk een sloot te graven zonder op de diepte van ongeveer één meter eerst twee damwanden te slaan, om te voorkomen dat bij verder graven alles dichtvloeit door dat watervoerende zand. Lange damwanden slaan behoorde echter in de tijd van keizer Otto nog niet tot de mogelijkheden, dus moest zijn opzet mislukken.

Korte tijd later is dit nutteloze kanaaltje, dat slechts een deel van de grens van Rijksvlaanderen aangaf, weer gedicht. Daarna geraakten de bijzonderheden van dit project snel in de vergetelheid.

Dat de beschreven vergraving zeer oud is blijkt uit het feit dat de oude weg van Ertvelde naar Oosteeklo een bocht maakt precies over het noordelijke einde van die vergraving. Beide plaatsjes komen al voor in archieven van de 12de eeuw. De abdij bij Oosteeklo wordt zelfs al genoemd in de 11de eeuw, dus zal de verbindingsweg vrijwel zeker nog ouder zijn.

Blijkbaar wist men later nog iets van graven door een zandgebied op bevel van keizer Otto en mogelijk is dat de oorsprong van het verhaal dat hij in 980 de zeeduinen had doorgraven.

Discussie

Hoewel deze vergraving dus duidelijk zeer oud is, ontbreekt nog het harde bewijs dat die op last van keizer Otto is verricht; voorlopig moet het blijven bij een aanname.

Mijn verzoek om in die omgeving verder archeologisch onderzoek te doen om de veronderstelling te bevestigen, kon helaas niet worden gehonoreerd, omdat het gebied niet wordt bedreigd en men de handen vol heeft met onderzoek in gebieden waar wordt gebouwd.

Toch zijn er m.i. voldoende redenen om aan te nemen, dat het hier gaat om een poging van keizer Otto. Daarvoor pleiten enkele feiten. Het jaartal 980 dat wordt genoemd op de Dampierre-

kaarten, past precies in het verhaal van de grensvaststelling door keizer Otto. Hij sloot namelijk in dat jaar een grensakkoord met de Franse koning Lotharius. Die was in 978 het Duitse Rijk binnengevallen en had in Aken bijna Otto II met zijn echtgenote gevangen kunnen nemen. Er volgde een reactie: In 978 viel Otto II Frankrijk binnen en hij kwam tot Parijs. Omdat hij echter niet in staat was die stad aan te vallen trok hij in november terug. Tenslotte werd er in 980 vrede gesloten in Margut.⁷

Ook geografisch is er een verklaring te vinden voor zijn poging. De plaats van de doorgraving kan wijzen op de ligging van de grens van Rijksvlaanderen. Die was namelijk niet in zijn geheel gelijk aan de latere westgrens van de Vier Ambachten.

Verder heeft nog niemand een andere verklaring gegeven voor deze mislukte vergraving, die reeds in 1997 werd beschreven in het Jaarboek van het Heemkundig Genootschap van het Mé-tjesland Nr. 48, op de bladzijden 60 en 61.

Dat de naam Ottogracht later ook voorkwam in Gent en Ertvelde is slechts te verklaren doordat men deze historische naam wilde gebruiken, zonder echter de oorspronkelijke betekenis en de plaats ervan te kennen.

Conclusie

In dit artikel werd de vraag onderzocht of de vermelding op de Dampierrekaart een reële basis had. Aangetoond werd dat uit bodemonderzoek blijkt dat er inderdaad een gracht is geweest en dat keizer Otto II een goed argument had voor dit graafwerk. Ook werd aangetoond waarom dit project in zijn tijd moest mislukken. In later tijd was het gevolg van het niet meer goed weten van de echte toedracht de foutieve veronderstelling op de Dampierrekaart.

De Ottogracht heeft dus zeker bestaan, hoewel deze conclusie nog niet kon worden bevestigd door verder archeologisch onderzoek.

In afb. 2 wordt deze vergraving geplaatst in de hedendaagse situatie.

Met dank aan prof. dr. A.Verhoeve van het Geologisch Instituut te Gent voor het bodemonderzoek in 1995 en aan de historicus

dr.A.M.J.de Kraker voor de begeleiding bij deze publicatie.

Noten.

- 1 Zie: Kraker, A.M.J.de. *De Vier Ambachten in vogelvlucht, circa 750 jaar kaartbeeld*: In: Over den Vier Ambachten. Kloosterzande 1993. pp.5-12.
- 2 Augustijn, B. *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIde eeuw*. Brussel 1992. Band I. pp.366-376. Knottnerus, O.S. *Dollardgeschiedenis(sen) Mythe en realiteit*. p.105. In: K.Essink (red.) *Geschiedenis van de Dollard*. Stichting Verdrongen Geschiedenis.. Groningen. Kraker, A.M.J.de. *Landschap en bewoning van Zeeuws-Vlaanderen*. Terneuzen 2017. pp.166-167.
- 3 Willems, L. *Les frontières de la France et de l'empire Gand et dans le pays de Waes du IXe au XIIe siècle*. Handelingen der maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent. Deel VIII .1907-1908. Lot, F. *La frontière de la France et de l'empire sur te cours inférieure de l'Escaut du IXe au XIIe siècle*. Paris 1910. Franz-Reinhold, H. *Die Marken Valenciennes, Eename und Antwerpen im Rahmen der kaiserlichen Grenzsicherungspolitik an der Schelde im 10-11 Jahrhundert*. Rheinische Vierteljahrsblätter. 1940. Vol.10. pp.229-276. Gottschalk, M.K.E. *De Vier Ambachten en het Land van Saafdinge in de Middeleeuwen*. Assen 1984.
- 4 Blok. D.P. e.a. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem. 1981. Deel I. pp. 299-332.
- 5 Koch, A.C.F.. *Grenzverhältnisse an der Niederschelde, vornehmlich im 10. Jahrhundert*. Rheinische Vierteljahrsblätter, 21 (1956) p.184.en p.209, noot 155.
- 6 Willems, L. *Les frontières de la France et de l'empire à Gand et dans le pays de Waes du IXe au XIIe siècle*. Handelingen der maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent. Deel VIII 1907-1908. Lot.F. *La frontière de la France et de l'empire sur te cours inférieure de l'Escaut du IXe au XIIe siècle*. Paris 1910. Franz-Reinhold, H. *Die Marken Valenciennes, Eename und Antwerpen im Rahmen der kaiserlichen Grenzsicherungspolitik an der Schelde im 10-11 Jahrhundert*. Rheinische Viertelsjahrblätter 1940. Vol. 10. pp. 229-276. Gottschalk, M.K.E. *De Vier Ambachten en het Land van Saafdinge in de Middeleeuwen*. Assen 1984. p.19.
- 7 Gebhardt.B. *Handbuch der deutschen Geschichte*. Stuttgart 1970. Band I. p 261.

Een Middelburgse uitgave van de *Navolging van Christus* van Thomas a Kempis

De Moderne Devotie is een beweging die in toenemende mate in de belangstelling staat. Dat geldt met name voor de belangrijkste vrucht die eruit is voortgekomen, het boek *De Immitatione Christi (de Navolging van Christus)* door Thomas a Kempis. Van dit boek verschenen duizenden uitgaven in tientallen talen en het aantal drukken is haast niet te tellen.

De Navolging is uniek om haar inhoud, maar ook omdat het boek, dat meer dan vijfhonderd jaar geleden geschreven werd, vandaag de dag nog in de boekhandel verkrijgbaar is. Over een bestseller gesproken! Bijzonder is ook dat niet alleen eenvoudige devote lezers erdoor werden geboeid, maar ook prominente personen zich erdoor aangesproken voelden. Genoemd kunnen worden: paus Joannes XXIII, Vincent van Gogh¹, Dietrich Bonhoeffer, Dag Hammarskjöld, en in onze tijd Bill Clinton.²

Verrassing

Tijdens de jaren dat ik predikant was te Windesheim (gemeente Zwolle), de bakermat van de Moderne Devotie, heb ik mij diepgaand met de *Navolging* beziggehouden. Daarbij heb ik tientallen uitgaven van het boekje onder ogen gehad. Als oud-inwoner van Middelburg deed het mij echter bijzonder goed een Middelburgse uitgave te traceren. Het is weliswaar een zeer bescheiden uitgave, want het gaat om een dichterlijke bewerking van alleen traktaat I, dat als opschrift heeft: *Ammonitiones ad spiritualem vita utiles* (Over wenken, dienstig voor het geestelijke leven).³ Het werkje is van de hand van David Montanus (overl. 1687) die het in het licht gaf onder het pseudoniem David van Bergen. Het is uitgegeven door Zacharias Roman, boekverkoper te Middelburg. Er is echter ook een uitgave bekend met de vermelding op het titelblad van Jacob de Later als drukker.⁴ Beide uitgaven werden in hetzelfde jaar (1665) op de markt gebracht.

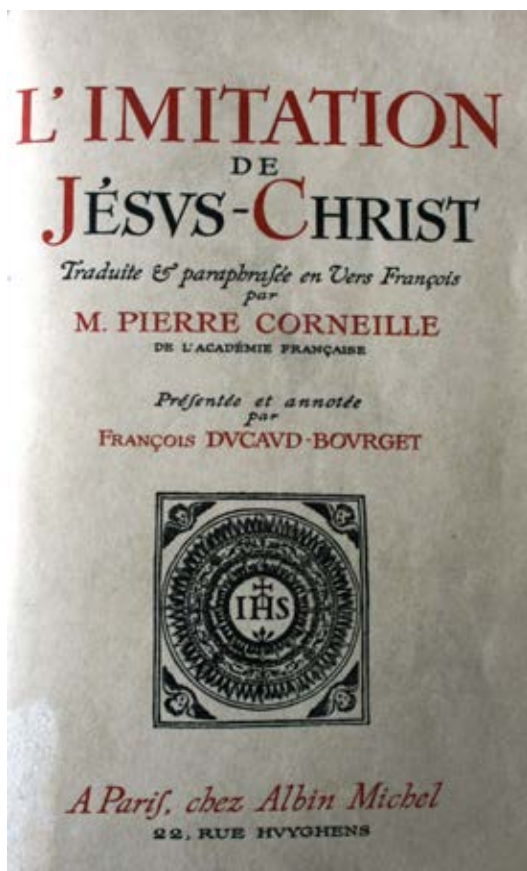

Thomas a Kempis, 1380-1471.

Gegevens over de berijmer

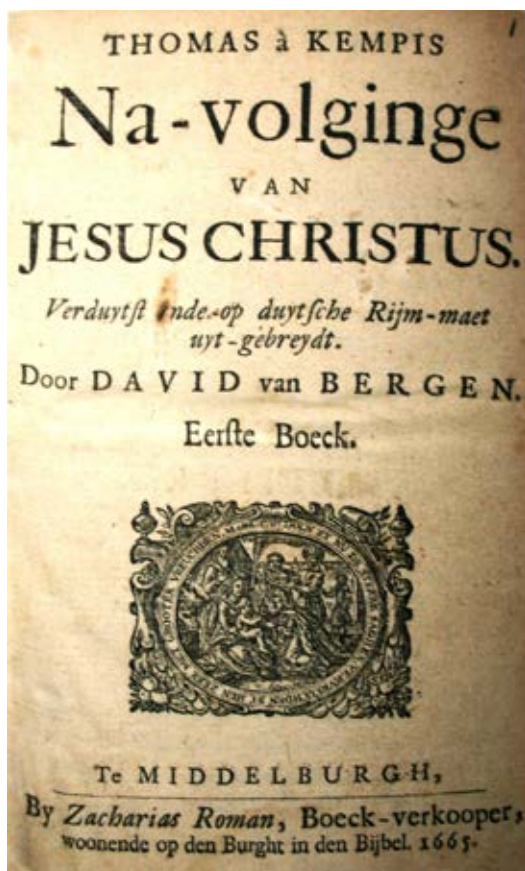
Over de afkomst van David Montanus is weinig bekend.⁵ Geboren te Antwerpen, is hij vermoedelijk naar Utrecht getrokken om daar theologisch geschoold te worden. In 1653 werd hij predikant in Maartensdijk in de provincie Utrecht. Omdat het kerkelijk archief van deze gemeente door brand verloren is gegaan, zijn we niet geïnformeerd over zijn ambtelijke bezigheden daar. Montanus kreeg echter in 1656 een beroep uit de gemeente Sluis in Zeeuws-Vlaanderen, dat door hem werd aanvaard. Enkele jaren later kreeg hij daar als naaste collega Jakobus Koelman (1631-1695). Met hem voelde Montanus zich één van geest en streven. Door dit contact kreeg hij meer affiniteit met de beweging der Nadere Reformatie.

Montanus deed zich in Sluis kennen als een liefhebber van poëzie. Zo verscheen van zijn hand *Een bundelken myrre van de lijdende en*

Frans vertaling van de Imitatio Christii, door Corneille.

strijdende Christus (1664). Een jaar later gaf hij in het licht *Thomas à Kempis Na-volginge van Jesus Christus. Verduyft ende op duytsche Rijm-maet uyt-gebereidt*, Middelburgh 1665. Voor deze uitgave gebruikte Montanus de Franse uitbreiding in rijm, die Pierre Corneille (1606-1684) enige jaren eerder van de *Navolging* had gepubliceerd. Corneille was een Franse toneelschrijver die grote bekendheid genoot als schrijver van klassieke tragedies. Tijdens een periode van miskennen en frustratie zou hij ertoe zijn overgegaan de *Na-volging* in rijm over te zetten. Het werk verscheen in delen onder de titel *L'imitation de Jesu-Christ Traduite & paraphrasée en Vers François* (1652-1654). Het zou Corneille troost en kracht hebben bezorgd.⁶ De rooms-katholieke achtergrond van Corneille vormde voor Montanus blijkbaar geen bezwaar om van zijn werk gebruik te maken.

Nederlandse vertaling van Imitatio Christi door Montanus.

Inhoud van Montanus' uitgave

In zijn voorwoord verklaart Montanus dat hij voor zijn eigen berijming Corneille op de voet heeft gevolgd, maar daarnaast ook de Latijnse tekst heeft geraadpleegd en tevens andere Franse, en Duitse, Spaanse en zelfs Italiaanse vertalingen. Ook legt hij uit waarom hij een berijming in het Nederlands wenselijk vindt. De uitgave van de *Navolging* is op zich niet nieuw, zo stelt hij, sterker nog: er is volgens hem bijna geen huis waarin het boekje niet te vinden is. Wel nieuw is dat het werk nu in berijmde vorm gepresenteerd wordt. Over zijn besluit hiermee te komen, meldt hij:

Het docht my onbetamelijck dat de Franschen desen Duyts-Man soo een cier-kleet van wel-gelijmde uytbreydingen souden aenpassen, ende dat wy Nederlanders (die gewoon zijn den Franschen snof in kleederen te volgen) onsen Lants-Man souden rijmloos ende onbekleet laten, daer sijne

gedenck-spreucke: In een hoecxken, met een Boecxken: genoeg te kennen geeft dat hy vanden Geest der Nederduytsche Dicht-kunst niet vreemd was.⁷

Montanus had het voornemen, wanneer er voldoende belangstelling bestond, het boek van Thomas in zijn geheel te berijmen. Zover is het echter niet gekomen.

Wanneer we de berijmde tekst van Montanus naast de tekst van Thomas leggen, stellen we vast dat je even moet zoeken om de officiële tekst van de *Navolging* in de berijming terug te vinden. Hier volgen enkele beknopte voorbeelden om dit illustreren.

Thomas begint zijn boek met de woorden:
Qui sequitur me non ambulat in tenebris, dicit dominus (Wie Mij volgt, gaat zijn wegniet in de duisternis, zegt de Heer)⁸.

Montanus' berijming luidt:

Wel hem die houdt de streeck door mijne stem beschreven,
Een die my navolgt noyt het duyster naeck nog blint,
En op mijn padt all' sins dagh sonder nacht hy vint

Thomas' woord:

Melior est profecto humilis rusticus qui deo seruit: quam superbus philosophus qui se neglecto cursum celi considerat (Een deemoedige boer die God dient, is werkelijk beter dan een verwaande wijsgeer die de loop van de sterrenhemel observeert, maar zichzelf verwaarloost).⁹
luit in de berijming van Montanus:
Veel beter is een Boer wiens nederigh geweten,
Niet als van uwen dienst, geloov', en liefde weet
Dan een Wijsgeerige, wiens opgeblazen weten
De Hemelen doordringht, terwijl 't sigh selfs vergeet.

Het bekende woord van Thomas:

Si vis vtiliter aliquid scire et discere: ama nesciri et pro nichilo reputari (Als je iets wilt weten en leren wat dienstig is, houd er dan van onbekend te zijn en niet mee te tellen).¹⁰
geeft Montanus als volgt weer:

Vlie hooge wetenschap, en maeck de goed' uw' Wenschen

Leer die van sonder glans te leven hier beneen,
Soeck onbekent te zijn (kan 't zijn) aen alle menschen

Of wel dat uwen staet gansch niet acht' yeder een.

Over de uitgever en mogelijke drukker

Zacharias Roman (of Rooman) werd in 1595 geboren in Haarlem¹¹ en overleed omstreeks 1668 te Middelburg.¹² Dit blijkt uit de catalogus van zijn nagelaten winkelinventaris.¹³ Hij stamde uit een familie van boekdruckers en boekverkopers die vanuit Vlaanderen (via Londen) in 1583 naar Haarlem kwam. Gillis Roman, de vader van Zacharias bracht het daar tot stadsdrukker. Hij werd opgevolgd door Adriaen, zijn oudste zoon, terwijl Zacharias vertrok naar Middelburg. Die werd op 17 maart 1620 als 'bouckverkooper van Haerlem' poorter van Middelburg. Hij woonde eerst in de Kerckstraat, later had hij een winkel op de Burg met de sierlijke naam 'In den Vergulden Bybel'. In 1631 was hij deken van het Middelburgse boekverkopersgilde. Volgens de eerdergenoemde catalogus moet hij een aanzienlijke voorraad boeken hebben gehad. Daarbij waren ook, zoals gebruikelijk in die tijd, veel exemplaren in losse vellen die hij, of de koper, kon (laten) inbinden. Zacharias Roman was tevens kunsthandelaar en verkocht kopergravures en houtsneden. Ondanks een door hem gebruikt vignet met de tekst 'Const en Boeckdruckery' heeft hij waarschijnlijk zelf geen boeken gedrukt, maar beperkte hij zich tot het uitgeven ervan. Wel had hij mogelijk een kleine pers waarop hij prenten kon drukken. Bekende uitgaven van Zacharia Roman zijn de *Speculum Zelandiae* waarvan diverse edities (1654 en 1662) in het licht werden gegeven en de grote wandkaart *Zelandiae Comitatus* met Nicolaes Visscher (1656). Ook de volgende werken van Johan de Brune de oude (1588-1658) gaf hij uit: *De Grond-steenen van vaste Regieringe* (1629); *Ziel-gherechten, toe-ghemaect met Hemelsche speceryen* (1632 en 1643) en *Nieuwe wyn in oude le'er-zacken* (1636). Van veel van de uitgaven is bekend door wie ze gedrukt werden. Zo werd in Leiden bij Willem Christiaens van der Boxe het reeds genoemde werkje *Ziel-gherechten* van De Brune gedrukt en

in 1644 de bekende *Chroniick van Zeelandt* door Johan Reygersbergen. Laatstgenoemde uitgave bracht Roman uit in samenwerking met Michiel Roman, mogelijk een zoon van hem. Ook broer Adriaen verzorgde voor hem drukwerk evenals de Middelburgse drukkers Thomas Berry, Hans van der Hellen en Hendrick Smidt.

Dat er van Montanus' berijming van *Thomas a Kempis Na-volginge* in hetzelfde jaar tevens bij Jacob de Later, die ook op de Burg in Middelburg woonde, een identieke uitgave verscheen met een gelijk titelblad, is niet verwonderlijk. Uitgevers werkten vaak samen om de kosten te drukken want papier en lood voor de letters waren duur. Hoewel van Jacob de Later bekend is dat hij inderdaad enige werken heeft gedrukt, is hij in dit geval waarschijnlijk alleen mede-uitgever. Op grond van het gebruikte vignet (de aanbidding der wijzen) ligt het voor de hand, dat de berijming van Montanus gedrukt is door Hendrick Smidt in Middelburg. Die gebruikte dit vignet diverse malen, soms met een eigen toevoeging. Een zorgvuldig onderzoek van de gebruikte lettertypen zou dit mogelijk kunnen bevestigen.

Doorwerking

Montanus heeft zijn werkje uitgegeven omdat Thomas' *Navolging* bij de gerefor-meerde piëtisten veel weerklank vond. Dat dit het geval was, is voornamelijk te danken aan de Middelburgse predikant Willem Teellinck (1579-1629) de 'vader' van de Nadere Reformatie.¹⁴ Vermoedelijk is hij in Engeland bij de puriteinen voor het eerst in aanraking met de *Navolging* gekomen. Het boek maakte zoveel indruk op hem, dat hij belangrijke delen eruit overnam in zijn *Sleutel der Devotie* (1624). Gijsbertus Voetius (1589-1676), hoogleraar te Utrecht, spil der Nadere Reformatie, stemde geheel met Teellinck in en hij noemde hem zelfs: 'Een tweede Thomas a Kempis, doch gereformeerden.'¹⁵ De volgelingen van Teellinck en Voetius gingen in hetzelfde spoor. De berijming van Montanus kan gezien worden als een bewijs dat dit ook gold voor de positieve waardering van de *Navolging*. Er is sprake van *doorwerking* tot op de dag van vandaag. Vrijwel door iedereen wordt dit als een positieve ontwikkeling gezien, al zijn er ook stemmen die zeggen dat de gereformeerde

piëtisten zich de *Navolging* hebben toegeëigend.¹⁶ Het boek van Thomas behoort echter tot het gezamenlijk erfgoed van zowel rooms-katholieke als protestantse gelovigen. Vanuit Middelburg heeft Willem Teellinck met betrekking tot de doorwerking een cruciale rol gespeeld. De bijdrage van Montanus was op dit punt maar gering, maar belangrijk genoeg om er aandacht aan te schenken. Hij zorgde immers voor een Middelburgse uitgave van de *Navolging*.

Noten

- 1 Henk de Jong, *Dat boek is subliem, Vincent van Gogh over de Navolging van Christus*, Utrecht 2017.
- 2 Bill Clinton, *Mijn leven*, Amsterdam 2004, 948.
- 3 *De Navolging* bevat in zijn geheel vier traktaten.
- 4 A. Ros, 'David Montanus. Stichtelijk dichter tussen Renaissance en Nadere Reformatie' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 1995, jaargang 19, nr. 1, 37-58.
- 5 D. Nauta, *Biografische Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 3, Kampen 1988, 273; W.J. op 't Hof, *Encyclopedie Nadere Reformatie*, deel 2, Utrecht 2016, 118-122.
- 6 Hans Jozef Birker, 'Ohne Thomas kein Liebesglück' in: *Hemerken, das Magazin, das inspiriert*, Kempen 2018, 94.
- 7 David van Bergen, *Thomas á Kempis Na-volginge*, voorwoord: 'Bericht aan de Rijm-lievende Christen', Middelburgh 1665.
- 8 *Navolging I. 1. 1* (Vertaling: Rudolf van Dijk, Kampen 2008).
- 9 *Navolging I. 2. 2* (Vertaling: Rudolf van Dijk, Kampen 2008).
- 10 *Navolging I, 2, 15* (Vertaling: Rudolf van Dijk, Kampen 2008).
- 11 J.G. C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkoopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*, Nieuwkoop 1974.
- 12 In diverse biografieën is foutief als sterfjaar 1675 vermeld.
- 13 Catalogus van de Naer-gelaten boeken van Zalr. Zacharias Roman, bestaende in veelderhande talen en faculteyten soo gebonden als ongebonden, als-mede syne sorteringe by hem Gedruckt. Die verkocht sullen werden met den stocke aen de meestbiedende ten huysse van de weduwe en erfgenamen, op den 24 Julij 1668. Tot Middelburgh, Gedruckt by de Weduwe en Erfgenamen van Zalr. Zacharias Rooman, woonende op den Burght, Anno 1668. (Herzog August Bibliothek te Wolfenbütel).

- 14 W.J. op 't Hof, *Willem Teellinck (1579–1629). Leven, geschriften en invloed*, Kampen 2008.
- 15 W.J. op 't Hof, 'Eenen tweeden Thomas á Kempis (doch ghereformeerden)' in: P. Bange (red.) *De doorwerking van de Moderne Devotie Windesheim 1387–1987*, Hilversum 1988, 151–165.
- 16 Koen Goudriaan, 'Verborgene omgang en geestelijke arbeid': de Nadere Reformatie', in: Anna Dlabacová en Rijklof Hofman (red.) *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen*, Zwolle 2018, 226–227.

Dank

Mijn bijzondere dank gaat uit naar de heer P.J. Aarssen die mij welwillend informatie verstrekte over de uitgever Zacharias Roman.

NB:

De naam Thomas a Kempis heeft geen accent op de a. In de aangehaalde titels waarin wel een accent voorkomt op de a, is dat uiteraard gehandhaafd.

OPROEP

Enkele conservatoren hebben te kennen gegeven te willen stoppen met de werkzaamheden voor het Genootschap. Het betreft allereerst Elsa Westland, conservator Gesteenten en Mineralen. Conservatoren werken aan het beheer van de collectie en als het u leuk lijkt ook wat onderzoek ernaar te doen (er is een uitgebreidere taakomschrijving beschikbaar) is dit wellicht iets voor u. Ook Truus Trimpe Burger, conservator Ruilverkeer, wil haar werkzaamheden beëindigen. Zij houdt het ruilverkeer van publicaties in de gaten en waar mogelijk probeert ze dat uit te breiden. Zij beziet welke publicaties voor de leden van het Genootschap interessant kunnen zijn en vat de inhoud daarvan samen voor ons tijdschrift 'Zeeland'.

Als u meer over het werk van de conservatoren wilt weten omdat u overweegt mee te gaan werken of als u iemand kent die dit werk leuk zou vinden, kunt u contact opnemen met Katie Heyning: c.e.heyning@gmail.com of 06-31038116.

't Is vol van schatten hier

Uit de verzamelingen van het Genootschap

Gerard Heerebout

Twee vogelkoppen en een snavel

Rhinoseer Vogel

Op 10 februari 1780 schenkt Jacobus van der Steege de 'kop van een Rhinoseer Vogel'. Die kop is nog aanwezig in de collectie van het genootschap en wordt bewaard in het depot van het Zeeuws Museum. De kop is inmiddels aangewezen tot beschermd cultuurbezit en dat is reden om eens na te gaan of er meer over de schenker en zijn kop bekend is.

Jacobus van der Steege (1746-1812) werd in Groningen geboren. Zijn vader was 'procureur-postulant' (procureur in opleiding) bij het gerecht in Leeuwarden, zijn moeder, Geiske Bruins, had een uitdragerij. De vader lustte ze nogal graag en had een wat slordige levenswijze. Zijn vrouw liet hem zelfs een keer opsluiten. Geen harmonisch gezin dus, en de stadschirurgijn Dirk Pars ontfermde zich over Jacobus en leerde hem het vak van chirurgijn. Jacobus bleek daarvoor buitengewone aanleg te hebben en ging vervolgens in 1767 medicijnen studeren in Groningen, bij de befaamde hoogleraar Petrus Camper. In 1772 studeerde hij af en begon een eigen praktijk. Dat lukte niet erg en hij vertrok daarom in 1774 naar Indië, waar hij diverse medische rangen bij de V.O.C. in Batavia doorliep. Hij introduceerde er de pokken-inenting.

In Batavia was hij in 1778 medeoprichter van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, hij werd er dirigerend directeur en toen er een collectie begon te ontstaan in 1779

in het genootschapshuis, kreeg hij het beheer van de zoölogische collectie. In aanvang wat rariteiten en vier menselijke skeletten, bij zijn vertrek naar patria in 1783 waren er vijf kasten met dieren op sterk water, laden met schelpen en insecten achter glas. Hij was sterk in dierkunde geïnteresseerd en stuurde ook geregeld materiaal naar zijn leermeester Petrus Camper, die een groot kabinet met naturalia bezat. In de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap publiceerde hij een aantal artikelen.

Toen Van der Steege in 1783 uit Indië terugkeerde was hij buitengewoon vermogend en liet hij in Groningen een fraai stadspaleis bouwen. Hij werd in 1789 directeur van het Zeeuwsch Genootschap de Wetenschappen en van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem en een jaar later lid van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte in Rotterdam. Ongetwijfeld heeft hij, zoals gebruikelijk was, een grote collectie naturalia uit Indië meegenomen, hoewel in de publicatie van de lijst van Nederlandse kabinetten van Engel (1986) zijn naam niet voorkomt. De collectie van zijn leermeester Petrus Camper werd na zijn overlijden in 1820 geschonken aan de Groningse Universiteit ter plaatsing in het Akademisch Museum van Natuurlijke Historie en Vergelijkende Ontleedkunde. Daar zat dus veel materiaal van Van der Steege in. Mogelijk kwam zijn collectie daar ook terecht. Wat er ook van zij, in 1906 werd de hele collectie door brand verwoest.

Kort nadat hij directeur van het Zeeuws Genootschap werd, schonk Van der Steege de

Kop neushoornvogel

'Kop van de Rhinoseer Vogel'. Hij zal deze wel met andere voorwerpen uit Indië meegenomen hebben en uit herkenbaarheid voor zijn directeurschap vanuit zijn kabinet aan het Genootschap geschonken hebben. Het is de gedroogde kop van neushoornvogel *Buceros rhinoceros* Linnaeus, 1758. De soort komt voor in zuidoost Azië (Maleisië, Sumatra, Java, Borneo). Op de Rode Lijst staan ze als 'kwetsbaar'. Deze vogels hebben een merkwaardig broedgedrag. Het nest wordt gemaakt in een holle boom. Als het vrouwtje begint te broeden, metselt het mannetje met klei de opening haast helemaal dicht. Het vrouwtje en later ook de jongen zijn dan helemaal afhankelijk van de goede zorgen van het mannetje. Als de jongen vliegvaardig zijn, hakt het mannetje het nest open.

De kop is geregistreerd onder nummer NHG20001, op de hoorn staat met inkt geschreven: BUCERUS of Calao Oost-Indie. De oudste catalogus (De Marree, 1869) geeft als vindplaats Java aan.

Fraaije huid van een Toucanvogel

Op 9 september 1817 schenkt Nicolaas Hugenholtz 'een fraaije huid van een Toucanvogel' en enkele hoofdtoeien van indianen, alles afkomstig uit Demerary, nu onderdeel van Brits Guyana, tot 1815 een Nederlandse kolonie. De toekanhuid had mogelijk ook een decoratieve functie bij de indianen en hoorde wellicht bij de hoofdtoeien.

Diorama met nestboom van de neushoornvogel, Zoölogisch Museum, Bogor, Indonesië

Nicolaas Hugenholtz (1799-1827) werd in Middelburg geboren, waar zijn vader (Frederik Willem Hugenholtz) predikant was. Nicolaas Hugenholtz was in Demerary lid van het Hof van Justitie. Hij trouwde er met een lokale vrouw (Rachel Brule) en zij kregen twee kinderen. Hij overleed in Demerary, 37 jaar oud. Zijn vrouw vertrok met de kinderen naar Nederland en werd daar, ondanks haar afkomst, in de sociale kringen van de familie opgenomen.

Vogelhuiden waren in die tijd notoir lastig te conserveren en te bewaren. Het toepassen van de juiste giftige stoffen op huid en veren was onbekend en dat betekende dat na verloop van tijd motten en kevers de vogelhuiden ernstig aanknaagden, waardoor ze ontoonbaar werden. Vaak werd dan de vogelhuid of het opgezette exemplaar weggegooid en door een nieuw exemplaar vervangen. In de jaarverslagen van het Genootschap worden zulke situaties herhaaldelijk vermeld. Bijvoorbeeld in het Verslag van de ledenvergadering, gehouden op 1 april 1874 (p.64) staat:

'Toen het ten vorigen jare was gebleken, dat verschillende vogels door den tijd zoodanig waren verteerd, dat het uit vrees voor verderen achteruitgang niet raadzaam was ze bij de verzameling geplaatst te laten, is het dienstig geoordeeld daarover den heer Ter Meer, eersten conservator van het museum te Leiden, te raadplegen. Deze heeft [...] den maatregel goedgekeurd dat alle beschadigde

Kop toekan

Snavel toekan

vogels niet meer in de gewone verzameling waren opgenomen, daar ze licht het bederf aan de anderen hadden kunnen overbrengen.'

Ze werden dus ontzamd en Ter Meer heeft vervangende vogels uit Leiden opgestuurd. Soms werden vogels niet weggegooid maar werden de kop, de snavel of de poten bewaard. Deze waren voor de knagers kennelijk minder smakelijk. De collectie heeft hiervan een aantal voorbeelden. Dat zal ook met de toekanhuid gebeurd zijn, want in de collectie bevinden zich een toekankop en een toekansnavel, meer precies het buitenste, hoornen deel, zonder botmateriaal dus. De vergane huid zal weggegooid zijn. Als een vogel vergaet raakt de hoornen bekleding van het snavelbot los en kan deze eenvoudig verwijderd worden.

In het register van aanwinsten komen verder geen toekans voor, dus de meest voor de hand liggende verklaring is dat deze kop en snavelbekleding alles is wat ons rest van het geschenk uit 1817. Ze zijn ook aangewezen tot beschermd cultuurbezit. Kop en snavelbekleding zijn van *Ramphastos tucanus* Linnaeus, 1758, de roodsnaveltoekan. Deze soort komt voor in het noordoosten van Zuid-Amerika, van Venezuela tot Brazilië. Op de Rode Lijst staat hij als 'kwetsbaar'.

De kop en het snavelbekleedsel staan geregistreerd onder de nummers NHG21023 en NHG21024. Op de snavel van de kop is ingekrast: *Ramphastos pepervreeter*, het is slecht te lezen.

Geraadpleegde literatuur:

- https://fy.wikipedia.org/wiki/Jacobus_van_der_Steegen, geraadpleegd 28-7-2019
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek: Van der Steege. http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbnw/#page=0&accessor=accessor_index&view=imagePane, geraadpleegd 28-7-2019
- https://www.hugenholtz.net/genealogie-blog/index_files/Indianentooi_in_1817_geschonken_vanuit_Demerrary.html, geraadpleegd 28-7-2019
- Groot, Hans, 2009. Van Batavia naar Weltevreden. Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 1778-1867. KILV Uitgeverij, Leiden.
- Lesius, Jeroen, 2018. Gestrand in Zeeland. Een onderzoek naar de herkomst van de Guyaanse verentooien in de collectie van het Zeeuws Museum. Masterscriptie Kunstgeschiedenis (GKMV16008) (een bewerking hiervan verschijnt binnenkort in het Archief)
- Marrée, L.J., 1869. Naamlijst van de vogels uitmakende de verzameling van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. J.C. & W. Altorffer, Middelburg
- Smit, Pieter, 1986. Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries. Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen No. 19. Rodopi BV Amsterdam.
- Lesius, Jeroen, 2018. Gestrand in Zeeland. Een onderzoek naar de herkomst van de Guyaanse verentooien in de collectie van het Zeeuws Museum. Masterscriptie Kunstgeschiedenis (GKMV16008) (een bewerking hiervan verschijnt binnenkort in het Archief)

Aanwinsten ruilverkeer publicaties: december

In het *Jaarboek 2018* van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap schrijft R. de la Haye 'Het historisch dossier van de heilige Amandus'. Er zijn over geen andere heiligen in België uit de merovingische tijd zoveel historische bronnen beschikbaar als over de Heilige Amandus. De levensbeschrijving van Amandus bevat veel fouten en onjuistheden en lijdt aan de gebruikelijke kwalen van heiligenlevens: letterlijke kopieën uit andere heiligenlevens, gemeenplaatsen en standaard stichtende moraliserende verhalen. Maar wellicht is toch Amandus de best gedocumenteerde heilige uit de zevende eeuw, dankzij de goede archiefvorming van de door Amandus gestichte abdij van Saint-Amand-les Eaux. Uit het samengestelde dossier over de heilige blijkt dat hij binnen de toenmalige Gallische kerk meer impact heeft gehad dan men van een eenvoudige missionaris zou verwachten. Hij wilde zijn leven doorbrengen als reizende monnik en heeft vele streken in West-Europa doorkruist. Toch besloot hij ook een deel van zijn leven – vijftien jaar – als kluizenaar in een kluis tegen de stadsmuur van Bourges te leven, en 'onthield zich volledig van wijn en bier'. De reislust kwam echter terug en hij maakte een pelgrimstocht naar

Rome in 620, waar hij weer vertrok als monnik-missionaris om in Gallië het evangelie te gaan prediken. Hij verkondigde meer dan tien jaar het geloof in Vlaanderen, waar zijn ijver niet altijd gewaardeerd werd: de Vlamingen gooiden hem een keer pardoes in de Schelde. Toch vermeldt zijn biograaf massale bekeringen in de streek. Van 649 tot 651 was Amandus bisschop van Maastricht, toen een economisch bloeiende stad. Hij stichtte verschillende kloosters, onder andere in Nijvel en in Frankrijk. Menig wonder wordt toegeschreven aan de Heilige Amandus. Hoewel hij als heilige, missionaris en stichter van abdijen in grote delen van Europa bekend was, en er veel over zijn leven is gedocumenteerd, is Amandus vooral bekend gebleven als bisschop van Maastricht.

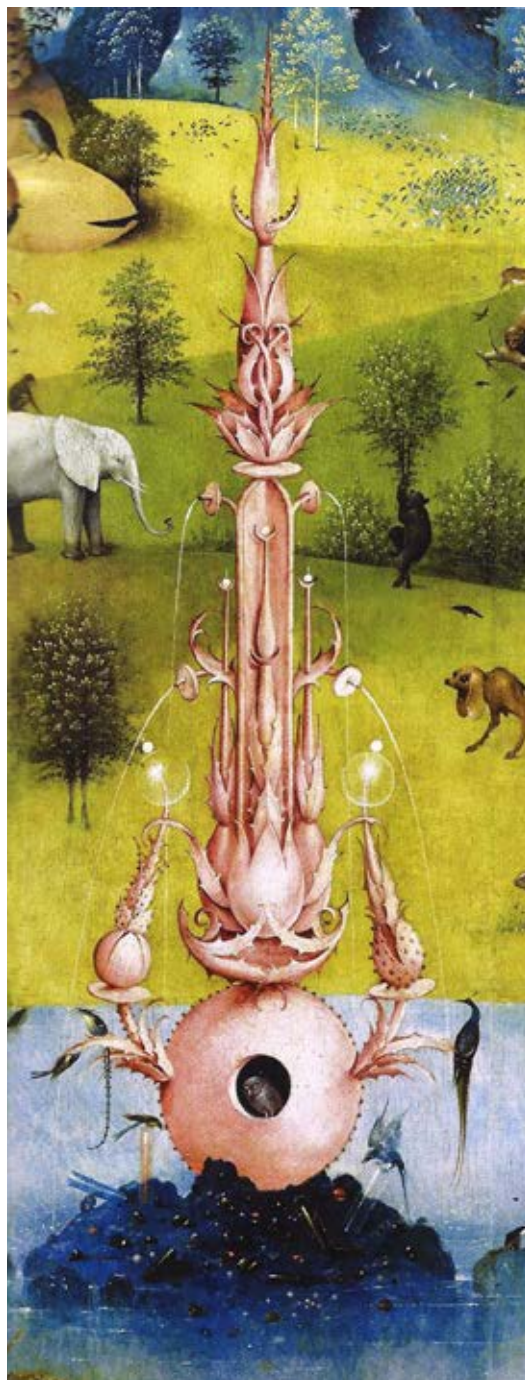
Het *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen 2017-2018* is gewijd aan 'A suspect paradise. Studies on the left panel and detail symbolism of Hieronymus Bosch's so called *Garden of Earthly Delights*', geschreven door Paul Vandenbroeck. In de laatste jaren hebben de werken van Hieronymus Bosch (1450-1516) door tentoonstellingen in Madrid en 's Hertogenbosch bijzondere aandacht gekregen, maar er is altijd al interesse in Bosch's werk geweest. Dr Paul

Hieronymus Bosch, ca 1480-85. Detail van het Aards paradijs, met een monster. Prado Museum, Madrid.

Vandenbroeck is er gedurende zijn hele carrière door gefascineerd gebleven en onderzoek naar het oeuvre van Bosch is een constante factor in zijn publicaties: hij schreef verscheidene boeken over het werk van de schilder, een monografie en een volledige catalogus. In het schilderij *Garden of Earthly Delights* – volgens de auteur het meest raadselachtige wat Bosch heeft gemaakt – gaat het om het paradijselijke huwelijk, de exotische omgeving en de monsterlijke dieren in de Hof van Eden. De geheimen van het symbolisme van de fontein en de verschijning van de uil worden ontrafeld. Daarbij wordt de betekenis van de was-sende maan, planten en dieren en niet te vergeten de acrobaten en vliegende personen besproken. Vandenbroeck werpt de vraag op of in het centrale deel van het schilderij een paradijs of een zondige verdorven situatie is afgeschilderd. Hij verschaft ons argumenten voor de – op zijn minst gedeeltelijke – negatieve betekeniswaarde van de symbolen, die het onmogelijk maken te geloven in een positieve realiteit als een paradijs. Op de *Garden* zijn veel verschillende vogels te zien: zwermen zwaluwen, spreeuwen, ooievaars en waternvogels. In apocriefe en middeleeuwse teksten worden ook soms enorme aantallen vogels in de Hof van Eden genoemd, maar of die aansluiten bij het werk van Bosch? In ander werk van hem zien we ook soms veel vogelzwermen, maar altijd is het in een negatieve context, wat in genoemde teksten niet het geval is.

Over de betekenis van de monsterlijke dieren zijn ook vragen te stellen. In oude teksten en op vroege afbeeldingen in het Oosten, waar het paradijs gelokaliseerd werd, worden eveneens wonderlijke gedrochten opgevoerd, gewoon omdat de makers het bijzonder vonden. Maar er is ook een andere betekenis van deze schepsels aan te voeren. Beschrijvingen van zonden werden vaak vergezeld van monsterlijke afbeeldingen als een waarschuwing voor Gods toorn. Mismaakte mensen, wonderlijke geboorten of bijzondere natuurverschijnselen werden gezien als een straf van God voor de zondige mens. Maar Bosch heeft geen waarschuwende teksten bij zijn afbeeldin-

Hieronymus Bosch, ca 1480-85. Detail van het Aards paradijs, met de fontein. Prado Museum, Madrid.

gen geschreven. Zijn zijn monsters misschien gewoon een product van zijn fantasie, zonder bijbedoelingen? Nadat Vandenbroeck heel veel elementen heeft behandeld die kunnen helpen bij de interpretatie van de *Garden of Earthly Delights* komt hij tot de conclusie dat in elk geval een gedeelte van de symboliek op het centrale deel van het schilderij een negatieve betekenis heeft. Daarom is het onmogelijk te concluderen dat het werk een positieve uitstraling heeft, zoals je van het paradijs zou verwachten.

De Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren in Gent stuurde het nummer van de *Verslagen en Mededelingen 2018*, onder de titel: *Anton van Wilderode, leraar in de letteren*.

D. de Geest gaat in zijn artikel 'Anton van Wilderode, de laatste der priester-dichters?' in op de dubbele identiteit die doorgaans aan de figuur en het werk van Anton van Wilderode wordt toegeschreven. In interviews en beschouwingen blijken beide rollen moeilijk uit elkaar te houden: een authentiek dichterschap en een religieus en maatschappelijk engagement. Het gaat om een structurele problematiek van de naoorlogse Vlaamse literatuur. De cruciale vraag is in hoeverre het religieuze iets toevoegt of afbreuk doet aan de waarde van de literatuur. Van Wilderode heeft nooit bezwaar aangetekend tegen de karakterisering priester-dichter, maar toch stonden voor hem beide activiteiten – priesterschap en dichterschap – onafhankelijk naast elkaar. Hij heeft herhaaldelijk het feit veroordeeld dat katholieke schrijvers pas de grootste lof krijgen toegezwaaid als zij zich van het katholicisme verwijderen. Zijn priesterschap stond echter zijn dichterschap op geen enkel ogenblik in de weg, al heeft het wel de fundamenten daarvan bepaald.

Hierna schrijft E. Spinoy over de opmerkelijke rol van Anton van Wilderode als poëzieleraar en inspirator van een aantal zelf bekend geworden schrijvende oud-leerlingen, onder andere Tom Lanoye en Paul Snoek. J. Van Iseghem behandelt in 'De dubbelfluit in het licht van de literatuurdidactiek toen en nu' het befaamde schoolboek *De dubbelfluit* van Anton van Wilderode. Dit leesboek

voor 'gemotiveerde leerlingen en andere geïnteresseerde lezers' verscheen in 1968. Als laatste komt W. Verbaal met een stuk: 'Vertolker? Vertaler? Dichter? De klassieken in de woorden van Anton van Wilderode'. Zijn Vergiliusvertalingen worden hier vergeleken met die van Ida Gerhard en Joost van den Vondel: hoe verhouden zich de verschillende vertaaltechnieken zich tot het origineel en vooral tot de eigentijdse poëtica.

Holland, historisch tijdschrift (2019, 3) heeft als ondertitel: *Schimmige zaken in Holland*. In dit nummer komen uiteenlopende historische voorbeelden van schimmige praktijken van Hollandse ondernemers aan het licht, die de laatste tijd onderwerp van debat waren. Zo werd bekend dat Heineken voor campagnes al jaren promotiemeisjes inzet, die heel ver moeten gaan om het Hollandse bier aan de man te brengen. R. Kroeze begint met de bedrijfsgeschiedenis van Heineken in een breder internationaal perspectief, niet alleen op het gebied van de (verzwegen) schimmige kanten, maar vooral wat betreft het gebruik van de geschiedenis. Waarom en hoe gebruiken bedrijven hun geschiedenis? En wat kunnen Hollandse bedrijven als Heineken leren van internationale gevallen? Bedrijfsgeschiedenissen worden meestal in opdracht geschreven en leiden vaak tot discussie omdat naast professionele historici afgevaardigden van het bedrijf meelesen. Onderzoek heeft ook laten zien dat binnen een bedrijf soms allerlei verhalen de ronde doen over oprichters en invloedrijke directeurs, waarbij de scheiding van waarheid en verzinsel niet altijd even duidelijk is. Zo was het positieve imago van Freddy Heineken op de werkvloer zo groot, dat hij als een altijd aanwezig kracht werd beschouwd, zelfs als hij in werkelijkheid maar af en toe langskwam. Om verschillende redenen is het kennen van de eigen geschiedenis van belang voor bedrijven: ze kunnen die actief inzetten ter bevordering van de saamhorigheid en om de reputatie en de binding met klant en burger te vergroten. Een bedrijf kan ook de zwarte bladzijden zelf openbaar maken om vervelende verrassingen in de toekomst te voorkomen.

K. Lurvink is de auteur van 'Schimmige Hollandse verzekeringen. Slavenverzekeringen in de 18e eeuw'. In 1730 beëindigde de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden het slavenhandelsmonopolie van de West Indische Compagnie. Daarna kwam het tijdperk van de vrije slavenhandel. Deze handel werd steeds meer een Zeeuwse aangelegenheid; met in totaal 113 slavenreizen zou de Middelburgse Commerce Compagnie (MCC) de grootste particuliere slavenhandelaar van de Republiek worden. Deze slavenhandel had dan ook grote economische impact op Vlissingen en Middelburg. Toch werd verzekeren van slaven in de tweede helft van de 18de eeuw voornamelijk een 'schimmige' Hollandse affaire. Dit kwam doordat in Holland de verzekeringsmarkt ver ontwikkeld was, daarbij een overschot

aan kapitaal beschikbaar terwijl daar in Zeeland juist gebrek aan was. Epidemieën en natuurlijke sterfte – wat waarschijnlijk verwees naar zelfmoord, ziekte en ondervoeding – werden niet vergoed, evenals ontsnapte slaafgemaakten. Als opstandige slaven vermoord werden keerden de verzekeraars wel uit, wellicht een extra financiële stimulans om slavenopstanden gewelddadig te onderdrukken met de dood als gevolg. Verder worden nog 'schimmige' artikelen geleverd over 'Geweld als thema in het laat 17de-eeuwse werk van Jan Luyken en Romeyn de Hooghe' (auteur M. van Duijnen), 'De clustering en concentratie van vieze en stinkende beroepen in Leiden in 1581' (R. va Oosten en S. Muurling) en 'Bloed voor de suikerindustrie' van M. Ponte.

De auteurs in dit nummer

Drs. J.C. Hemmes realiseert vanuit haar bureau Vivi Techni rond natuur-cultuur-welzijn advies, expo's, events en infomaterialen in diverse vormen. Soms projecten in opdracht en soms op eigen initiatief. Een van de favoriete onderwerpen is geschiedenis, waarbij serieuze inhoud en aansprekende, vaak wat andersoortige vormen, verrijkend samen gaan. Onder de paraplu van Stichting Vlam realiseert zij als gastcurator al voor het vierde jaar het expoproject 'O kijk hier!' In dat kader heeft zij ook de vertaling van De oorkonde van 976 opgepakt. Zie verder de projectsite van Stichting Vlam www.okijkhier.nl.

Dr. H. de Jong (1950) was jarenlang predikant van de Hervormde Gemeente te Windesheim (PKN). Hij promoveerde in 2013 aan de Universiteit Utrecht op een onderzoek naar de zinnebeeldige Schriftuitleg van de

Middelburger Johannes d'Outrein (1662-1722). Hij is een kenner van de emblematische theologie, het piëtisme en van de Moderne Devotie.

P.W. Stuij (1924). Was van 1968 tot 1989 vrij gevestigd fysiotherapeut in Terneuzen. Houdt zich al vele jaren bezig met de geschiedenis, voornamelijk betrekking hebbend op Zeeland. Dat leverde een viertal boeken en meerdere tientallen artikelen op in de tijdschriften van heem- en oudheidkundige kringen. Schreef een artikel in het standaardwerk 'Over den Vier Ambachten'.

Drs. G.R. Heerebout (1946) studeerde biologie aan de Universiteit Leiden en is geïnteresseerd in regionale geschiedenis en in de geschiedenis van de biologie. Hij is hoofdredacteur van dit blad.

Boekbesprekingen

Tobias van Gent, Hans Sakkers, *Slag om de Schelde. De beslissing in de strijd om West-Europa*. Marberg Media; Bergschenhoek 2019. 352 pagina's, geïllustreerd. ISBN 9789083017204. € 49,95.

Het lag voor de hand dat een nieuw boek zou verschijnen over de militaire operaties in Zeeland in 1944 in het kader van de herdenkingen van vijfenzeventig jaar bevrijding van Nederland. De herinneringscultuur heeft tegenwoordig helaas soms bijna iets van een industrie, die historici en publiek gevangen houdt in een commerciële en emotionele rondedans. Alertheid is daarom op zijn plaats. Maar gelukkig kan elke vorm van cynisme direct de prullenmand in voor wat betreft de studie van Tobias van Gent en Hans Sakkers. *Slag om de Schelde* is het resultaat van ongemeen grondig historisch onderzoek, levert een overtuigend historisch panorama en bevat een grote rijkdom aan interessante feiten, inzichten en historisch beeldmateriaal.

De belangrijkste gegevens over de oorlogshandelingen in Zeeland in 1944 zijn natuurlijk ondertussen wel bekend. Er is veel over geschreven. De boeken van R.W. Thomson, J.L. Moulton, W.D. en S. Whitaker en M. Zuehlke kunnen

worden genoemd. Recent verschenen nog studies van R.J. Swiers en C. Rus. Opgeteld bij de oudere officiële Canadese militaire geschiedschrijving en de bekende *battlefield-guides* maakt dit dat wij over veel historische feiten beschikken aangaande de Slag om de Schelde. Maar het gaat natuurlijk om het *verband* tussen die feiten over deze nog steeds slecht begrepen en geregeld 'vergeten' slag. Zeker buiten Zeeland worden *Market Garden* en het *Ardennen-offensief* gezien als gezichtsbepalend voor wat betreft de laatste oorlogsjaren. Ten onrechte, want de operaties in Zeeland in 1944 waren buitengewoon ingrijpend. Er gingen vele effecten van uit die het laatste oorlogsjaar sterk mede hebben bepaald. Volgens veel betrokkenen stelden de gevechten in Zeeland zelfs die in Normandië in de schaduw voor wat betreft intensiteit. Bovenal hadden de gevechten zeer veel impact op Zeeland en zijn bevolking. Dit nieuwe en bijgewerkte totaaloverzicht laat dit alles, in samenhang, heel goed uit de verf komen. Dat geeft het boek bestaansrecht.

Men kan zich natuurlijk ook nauwelijks betere auteurs wensen. Voordat Tobias van Gent toetrad tot de Tweede Kamer was hij jarenlang docent aan *University College Roosevelt* in Middelburg. Hij publiceerde eerder over de (oorlogs)geschiedenis van Walcheren en de neutraliteitspolitiek van Nederland. Hans Sakkers heeft een werkelijk onwaarschijnlijke lijst publicaties op zijn naam staan, met name op het gebied van de oorlogsjaren in Zeeland. Hij kan gelden als dé expert op dit gebied.

De opzet van hun boek is glashelder. Het kent vijf delen. Eerst wordt de aanloop naar de strijd geschetst en daarna volgen de gevechten om het westelijk deel van Noord-Brabant (operatie *Suitcase*). Hierna worden de operaties in Zeeuws-Vlaanderen beschreven (operatie *Switchback*) en vervolgens komt de strijd om de noordoever van de Westerschelde aan de orde (operaties *Vitality* en *Infatuate*). Tenslotte gaat het boek in op de grote gevolgen van de strijd en de doorwerking ervan. Binnen het geheel komen, in tweeëntwintig hoofdstukken, ook tal van boei-

ende deelthema's aan de orde. Genoemd kunnen worden: de achterliggende geallieerde militaire strategie, de relatie tussen Montgomery's *Market Garden* en de gevechten in Zeeland, de terugtocht van het Duitse 15-e leger, de onthutsende operaties in Zeeuws-Vlaanderen, de plannen om aan de Schelde een *electrifying impact* te bewerkstelligen, het idee van de Canadese generaal Guy Simonds voor de inundatie van Walcheren, het uiteindelijke 'openen' van de haven van Antwerpen (het achterliggende militair-logistieke hoofdoel) en de nalatenschap van de Slag om de Schelde.

Het is allemaal uitstekend uitgewerkt. Het historische verhaal wordt helder verteld. De feiten kloppen eigenlijk altijd. *Inserts*, passages die los staan van de hoofdstuk, met archiefmateriaal of autobiografische opmerkingen van ooggetuigen, maken het boek extra plezierig leesbaar. Ze zijn naast en tussen het lopende verhaal geplaatst. Dit heeft tot gevolg dat de lezer, terwijl hij/zij de hoofdlijn van het betoog volgt, vanuit de ooghoeken ook het perspectief van commandanten, vechtende soldaten, of de ervaringen van Zeeuwse slachtoffers meekrijgt. Op inhoudelijk vlak is zoals gezegd de grote kracht van het boek vooral dat het voortdurend de complexe relatie verdisconteert tussen het militaire optreden en de effecten daarvan op landschap, steden en bevolking van Zeeland. De auteurs gaan veel uitgebreider dan andere literatuur in op het verwoestende effect van de slag, zelfs ná na de bevrijding, toen de dijken moesten worden gedicht, het probleem van de rouwverwerking en wederopbouw begon en de 'nalatenschap' van de Slag om de Schelde startte. Die focus op de relatie tussen militair optreden en de Zeeuwse context geeft het boek grote meerwaarde.

Wat verder erg gewaardeerd moet worden is dat de beschrijvende hoofdstukken geregeld worden afgesloten met boeiende analytische slotdelen. Na de verhalen over de gebeurtenissen wordt even afstand genomen en de vraag naar de (historische) *betekenis* gesteld. Fouten en misstanden van de geallieerden worden daarbij niet uit de weg gegaan. Zo zijn de auteurs erg kritisch op

de langzame planning en uitvoering van operatie *Suitcase*, waardoor de mogelijkheid werd gemist om vanuit Antwerpen noordelijk door te stoten en in een eerder stadium Zeeland af te grendelen (p. 329). Ook hoofdstuk 9 over operatie *Switchback* (pags. 109-118) is absoluut niet mals over de strijd om Zeeuw-Vlaanderen, die inderdaad gruwelijk was. De vermeende militaire effecten van de dijkdoorbraken bij Westkapelle, Vlissingen en in Noord-Walcheren worden eveneens, en terecht, genuanceerd (pags. 185-194). Toch ontbreekt de nuance zeker niet. De auteurs weten zich ook goed te verplaatsen in de geallieerde militaire (on)mogelijkheden en de dilemma's waarvoor de aanvallers stonden. Een mooi voorbeeld is de passage over het gebruik van *brute force* (pags. 144-146). De auteurs gebruiken het concept om een verklaring te bieden voor het in retrospectief nogal lompe en gewelddadige optreden van de geallieerden. De redenering luidt, en dit overtuigt, dat het gezien de omstandigheden eigenlijk wel begrijpelijk was dat de geallieerden hun eigen superioriteit op materieel en technisch vlak wilden uitbuiten tegen een tegenstander die tactisch en manoeuvre-technisch nog steeds gevaarlijk bleef. Het Brits-Canadese leger had weinig reserves en het kon nauwelijks verliezen opvangen. Om de eigen mensen te sparen noopte dit tot het inzetten op materiaal, vuurkracht en munitie. De militaire logica kortom gebod dat 'het metaal' het werk moest doen in plaats van 'het vlees'. Zo kan inderdaad het streven naar een *electrifying impact* beter begrepen worden, en daarmee de overdadige artilleriebeschietingen, plus de talloze bombardementsvluchten, de inzet van vlammenwerpers en het volledig onder water zetten van Walcheren zonder medeweten van de Nederlandse regering.

Natuurlijk zijn er wel een paar kritische kanttekeningen te plaatsen. *Slag om de Schelde* is een publiksboek. Het gevolg daarvan is dat het op krijgswetenschappelijk detailniveau onvermijdelijk soms concessies doet. Dit leidt er bijvoorbeeld toe dat de exacte gevechtshandelingen op laag tactisch niveau niet altijd goed zijn te volgen.

Dan is opeens sprake van 'keiharde gevechten' of van 'een regen van granaten'. Dat verheldert weinig. *Slag om de Schelde* is verder, vooral wat betreft vormgeving, een traditioneel boek. Het is uiteraard een kwestie van smaak, maar juist door de zeer indrukwekkende rijkdom aan foto- en illustratiemateriaal had het een iets gedurfdere opmaak verdient. Wat vooral merkwaardig is, is dat het boek niet is geannoteerd. De vervelende situatie ontstaat nu dat militairen en burgers worden aangehaald, of operatiebevelen worden geciteerd, zonder dat duidelijk wordt waar die passages precies vandaan komen. Alleen bij de *inserts* wordt aan bronvermelding gedaan. Het is heel jammer, want nu kan het boek eigenlijk niet het standaardwerk worden dat het gezien de grote kwaliteit zeker zou kunnen zijn. Voor vervolgonderzoek is dit een serieus probleem.

Op inhoudelijk vlak is nog het meeste af te dingen op de claim die in de ondertitel zit verborgen. De auteurs lijken van mening dat de Slag om de Schelde 'de beslissing leverde in de strijd om West-Europa' (o.a. pag. 333). Dat is nogal een stevige claim. Dit plaatst het boek in de hoek van literatuur over *decisive battles*. Wat zijn de feiten? Antwerpen was op 4 september 1944 vrijwel onbeschadigd in handen gevallen van de geallieerden. Op 26 november pas, na de zware gevechten om de Westerschelde, kon het eerste geallieerde schip er lossen (pags. 277-287). Uit de hoeveelheid goederen die daarna werden overgeslagen wordt door de auteurs afgeleid dat de Slag om de Schelde de beslissing leverde aan het westfront (pag 284). Maar juist uit diezelfde gegevens blijkt ook dat tegelijkertijd minstens net zo veel materiaal nog steeds via Zuid-Frankrijk werd overgeslagen en dat Cherbourg en de kleinere Normandisch-Bretonse havens samen grotere tonnages vracht verwerkten dan Antwerpen. Het is dus maar de vraag of de overslag van de goederen in Antwerpen (40% van het totaal gedurende slechts vijf maanden) voor de geallieerde legers vanaf december 1944 tot mei 1945 echt 'beslissend' mag worden genoemd. Stel nu dat Antwerpen onbruikbaar was gebleven? Eisenhower had dan

ongetwijfeld het zwaartepunt van de aanval op Duitsland naar de zuidelijke Amerikaanse sector verschoven. Met andere woorden, Antwerpen was zeker erg belangrijk en de Slag om de Schelde daarmee ook, maar beslissend?

Toch is dit spijkers op laag water zoeken. De bezwaren wegen zeker niet op tegen de zeer grote verdiensten van *Slag om de Schelde*. Het is ontegenzeggelijk een goed en uitermate belangrijk boek. Het levert een fenomenale hoeveelheid interessante feiten en inzichten. Het is uitstekend geschreven, rijk geïllustreerd en kent vooral een evenwichtige verhouding tussen de beschrijving van de militaire operaties en grote gevolgen daarvan voor Zeeuwse eilanden. Het wordt zonder enige twijfel de komende jaren hét boek dat als eerste zal worden geraadpleegd door iedereen die het oorlogstoneel in Zeeland beter wil leren begrijpen. Slag om de Schelde kan van harte worden aanbevolen.

Henk de Jong.

Nederlandse Defensie Academie / Faculteit Militaire wetenschappen / Sectie Militaire Geschiedenis

Carla Rus, *Breekbare helden. Het verzet in Zeeland 1940-1944*. Uitgeverij Het Paard van Troje. Goes, 2019. ISBN 978-90-71937-7704. NUR 689. € 22,50.

Eind oktober/begin november 1944 was het grootste deel van Zeeland bevrijd van de Duitse overheersing. Alleen het eiland Schouwen-Duiveland was nog bezet. In het bevrijde deel likte men de wonden. Vooral West-Zeeuws-Vlaanderen lag vrijwel geheel in puin en Walcheren stond onder water. Direct na de bevrijding vonden overal onverkwikkelijke gebeurtenissen plaats, bijvoorbeeld in de vorm van het afknippen van de haren van vrouwen die relaties hadden onderhouden met Duitse soldaten. De verstandige Engelse town mayor van Goes verbood deze activiteit vrijwel onmiddellijk, al wil de dorpsroedel in Goes ons doen geloven

dat De Roo, verzetsman en tijdelijk eerste burger, daaraan meewerkte omdat zijn dochter aan de beurt was. Mensen die door andere mensen werden aangeklaagd voor hun houding in bezettingstijd kwamen net als NSB-ers in kampen terecht. Meestal duurde het even voordat besluiten werden genomen over de juistheid van de beschuldigingen.

In de jaren na de bevrijding verscheen er in Zeeland een reeks boeken en boekjes over de Tweede Wereldoorlog. Dat waren vaak plaatselijke geschiedenissen, zoals die over Goes en over Noord-Beveland, vlak na de oorlog te boek gezet door de journalist N.J. Karhof, waarin al onmiddellijk werd uitgegaan van de tegenstelling tussen goed en fout. Veel wetenschappelijker is *Het Grote Gebod*, dat in 1951 verscheen bij Kok in Kampen, in twee kloelke delen over het verzet in Nederland. Maar daarin komt Zeeland en dan met name Zuid- en Noord-Beveland er maar bekaaid van af. Dat Bevelandse onderdeel is geschreven door K.C. van Spronsen onder zijn pseudoniem van Rudolf van Reest, een niet onbekende romancier, die in Goes bij het verzet betrokken was. Waarom hij weinig aandacht aan Goes en omstreken besteedde, zich er in feite met een Jantje van Leiden afmaakte, weten we niet. Goes was niet alleen een broeinest van de NSB in de oorlog, het was ook de plaats met het grootste aantal verzetsmensen. Trouwens in grote delen van Zeeland was er sprake van veel verzet tegen de Duitse overheersing. In West-Zeeuws-Vlaan-

deren vindt thans onderzoek plaats naar de mate waarin de mensen deelnamen aan het verzet, en voorlopige cijfers wijzen uit, dat ook daar, net als in Goes, sprake was van veel oppositie in woord en daad tegen de bezetter. Het merendeel van het Goese en Bevelandse verzet was lidmaat van de Gereformeerde Kerk. Van Reest moet behoorlijk zijn ingelicht over de gang van zaken. Misschien speelt zijn overgang vlak na de oorlog naar de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk hier een rol. De Vrijmaking was een gebeurtenis die op heftige wijze dwars door de kerk ging, met wederzijdse verkettering. Het is niet meer mogelijk om aan al de verzetsmensen te vragen waarom zij de bezetter gingen bestrijden. Verreweg de meesten zijn inmiddels overleden. Jaap Rus merkte slechts op: 'we waren gewone mensen, gewone bange jongens en meisjes, die vonden dat ze iets moesten doen.' En waarom zoveel uit de Gereformeerde Kerken? Die vormden in die tijd van verzuiling de meest krachtige zuil.

Over de geschiedenis van Zeeland tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen in de jaren tachtig twee boeken uit van De Bree en Van der Ham. Die laten het verzet niet onbesproken, maar gaan voort in de standpuntbepaling uit *Het Grote Gebod*. Nog in 2018 ziet het Historische Nieuwsblad Zeeland als een blinde vlek, een provincie waar nauwelijks verzet is gepleegd, wat men vooral wijt aan de lijdelijke houding van de Zeeuwen en aan de geïsoleerde ligging van de provincie.

Nu is er dan eindelijk een baanbrekend werk dat de geschiedschrijving over het verzet in Zeeland en met name Midden-Zeeland behoorlijk op zijn kop zet. Eerder verschenen publicaties blijken nu erg onvolledig te zijn geweest, zelfs de wetenschappelijke werken, die op verzoek van de provincie Zeeland werden geschreven. Misschien is dat een gevolg van het toentertijd ontbreken van schriftelijke bronnen, die nu wel beschikbaar zijn maar in de jaren tachtig en negentig nog niet. Carla Rus had daarnaast een uitstekende, mondelinge bron tot haar beschikking, namelijk haar vader, Jaap Rus, die als HBS-leerling al in het verzet terecht kwam.

Zij combineert gevonden historische feiten en aangrijpende verhalen in de archieven met observaties over de menselijke kant van de hoofdrolspelers. Dat is niet verwonderlijk: in het dagelijks leven oefent zij het beroep van psychiater uit.

Haar vader Jaap kwam door toedoen van zijn vriend Wim Quakkelaar bij het verzet. De laatste overleed aan tuberculose tijdens een onderduikperiode in 1941. Jaap begon met eenvoudig koeierswerk. Vanaf 1943 werd hij betrokken bij de hulp aan onderduikers. Nog later bespioneerde hij Duitse troepenbewegingen en munitiedepots. De gegevens daarvoor moest hij inleveren bij Marien de Groot, ondercommandant van de OD in Goes.

De OD had daar de grootste groep verzetsmensen. Daarnaast waren actief de groep Sturm, de Partizanen Actie Nederland, de groep Laport en de groep De Roo. Zij hielden zich bezig met spionage, hulp aan onderduikers en de illegale pers. Een aantal van hen moest dat met de dood bekopen. Na de oorlog vereerde men hen met een straatnaam. Wellicht de meest dramatische gebeurtenis was de dood van Marien de Groot. Vlak voor de bevrijding was hij door de Duitsers gevangen genomen en vooralsnog eerst een nacht ondergebracht in het Goese politiebureau. Na de oorlog nam men het de Goese commissaris kwalijk dat hij De Groot niet had laten ontsnappen. Door het ontbreken van precieze schriftelijke gegevens in het politiearchief, zoals de dagboeken waarin de dagelijkse gebeurtenissen werden genoteerd, is niet meer te achterhalen waarom De Groot niet is gevlucht, terwijl die mogelijkheid er wel schijnt geweest te zijn. De Groot werd meegenomen naar het SD-gebouw in Middelburg. Twee SD-mensen moesten hem en de Middelburgs verzetsman Damen later naar Noord-Brabant brengen. Zij kwamen niet verder dan Hoogerheide, waar toen zich felle gevechten afspeelden tussen Duitsers en Canadezen. Ongetwijfeld met het doel hun eigen hachje te redden, werden De Groot en zijn medestrijder door de Duitsers doodgeschoten en in een greppel gegooid. Pas vele maanden later kwamen deze moorden aan het licht. De Goese OD-commandant Daan Kloosterman, die

toen ondergedoken zat, rekende zich die moord persoonlijk aan en liep een trauma op, dat hem zijn hele leven parten heeft gespeeld. En zo waren er meer verzetsmensen die trauma's opliepen. Carla Rus gaat in haar boek daarop nadrukkelijk in en ook op de trauma's van de kinderen van deze verzetsmensen, want die waren ook slachtoffer.

Het is duidelijk. Natuurlijk pasten de meeste Zeeuwen, net als de rest van Nederland, zich vooral aan de bezetting aan. Maar een verhoudingsgewijs grote groep ging in het verzet in Zeeland en dat was een moeizaam en gevaarlijk werk, want Zeeland zat tijdens de bezetting op slot. Het was geen sinecure om probleemloos de provincie binnen te komen. We moeten de grootste bewondering hebben voor de mannen en vrouwen die hun leven veil hadden voor hun vaderland.

Er speelden zich zo nu en dan adembemende tonelen af. De verzetsman Wim Brandes, marechaussee op Noord-Beveland, werd op 30 september 1994 in Middelburg gearresteerd en gemarteld. Hij sloeg evenwel niet door. Overgebracht naar de gevangenis van Middelburg werd hij op 1 oktober teruggehaald naar het SD-gebouw aan de Dam voor nader verhoor. Toen zijn begeleider uit de auto stapte, gaf Brandes hem een paar flinke tikken, waardoor de man struikelde en op de grond viel. Van de verwarring die ontstond, maakte hij gebruik om snel de benen te nemen. Hardlopend door straatjes en steegjes, kwam hij bij het Kanaal door Walcheren, dat hij gekleed en al overzwom. Zwervend over akkers kwam hij in de buurt van Arnemuiden terecht, waar hij de baas van de Marechaussee wist te bereiken, die hem droge kleren gaf. Hij overleefde de oorlog.

Carla Rus heeft een prachtige studie geschreven over het verzet in Zeeland, en dan met name over de Bevelanden, al komen ook zaken van Schouwen-Duiveland en Zeeuws-Vlaanderen aan bod. Zij heeft daarbij korte metten gemaakt met het beeld dat na de oorlog is ontstaan over de lijdelijkheid en de onwil van Zeeuwen om in het

verzet te gaan. Het valt ook de Zeeuwen te verwijten dat zij ogenschijnlijk niets hebben gedaan om nuances aan te brengen in dat ontstane beeld. Begrijpelijk is dat wel: Zeeuwen spreken als ze het over geschiedenis hebben altijd van 'voor en na de Ramp.' Alsof de oorlog niet meer is geweest dan een incident. Misschien dat daarom de Slag om de Schelde, de grootste en bloedigste slag in ons land in najaar 1944, zo lang in het vergeetboek heeft gezeten.

Allie Barth

Oud-archivaris van Goes

Wim Dirksen, *Gezag en geld in Zeeland, 1572-1576. Van Revolutie tot Pacificatie*. Werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, deel 18. Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 2018. 789 pagina's. ISBN 978-90-70534-57-8, prijs € 58,-.

Voor het gewest Zeeland had de Nederlandse Opstand, de Tachtigjarige Oorlog, diepgaande gevolgen. Allereerst vormde de Scheldemonding decennialang het front, niet alleen op de rivier zelf, maar ook in wat later Zeeuws-Vlaanderen zou worden. Ten tweede verschoof Zeeland van het centrum van de Lage Landen naar de periferie van de Republiek. En ten derde kreeg het gewest een nieuw staatsbestel in de vorm van de Staten van Zeeland, waarin de steden waren vertegenwoordigd, en een nieuwe gewestelijke administratie. Over dit laatste gaat *Gezag en geld in Zeeland*. Hoe kwam het nieuwe gewestelijke gezag in Zeeland in de beginjaren van de Opstand, van de overgang van Vlissingen in april 1572 tot de Gentse vrede van november 1576, tot stand? En hoe werd de oorlog gefinancierd?

Al vroeg, hij was 45 jaar oud, ging Wim Dirksen in 1968 met pensioen om zich volledig en onbezoldigd aan de geschiedkunde te wijden. Vermoedelijk is hij toen al aan het onderzoek begonnen over gezag en fiscaliteit in Zeeland.

Hij bezat namelijk een collectie van grote zwart/wit foto's van stukken uit het Koninklijkhuysarchief en het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Die moeten zijn gemaakt in de tijd van vóór de kopieermachine. Hij woonde toen in Den Haag en hij zal kind aan huis zijn geweest in de Haagde archieven. Later is hij terug naar Middelburg verhuisd om dichterbij zijn geliefde Zeeuwse archieven te zijn.

Als iemand zonder rijbewijs en afwasmachine was Wim Dirksen zijn tijd ver vooruit. Allereerst door zo vroeg een relatie te leggen tussen oorlog (de Opstand), fiscaliteit (de financiering ervan) en staatsgezag (het nieuwe bestuur over de Oranjegezinde gebieden). Pas veel later is dit zogenaamde staatsvormingsproces, ook wel bekend als de *fiscal-military state*, bekend geworden door historici als Richard Bonney en Charles Tilly en in Nederland door Wantje Fritschy en Marjolein 't Hart. Maar Wim Dirksen was toch een van de eersten die dit verband hebben gezien. Daarnaast toonde hij aan dat het voor de Zeeuwse geschiedenis onontbeerlijk is om onderzoek buiten de provincie te doen. Door rampen en oorlogen zijn belangrijke Zeeuwse archieven namelijk verloren gegaan. Om deze lacunes enigszins op te vullen moet er buiten de provincie worden gekeken. En Wim Dirksen deed dat al in de jaren 60'en '70 van de vorige eeuw. Hij vond dat historisch onderzoek op degelijk archiefonderzoek gebaseerd diende te zijn. Zo ver ik kan nagaan heeft hij voor *Gezag en Geld in Zeeland* elke relevante archiefcollectie geraadpleegd.

Het boek behandelt slechts vier jaar in bijna achthonderd pagina's. Het is dan ook geen geschiedverhaal maar veel meer een handboek en een uiteenzetting van de staatkundige ontwikkelingen in Zeeland. Van de drie actoren, oorlog, fiscaliteit en gezag, komen alleen de laatste twee aan bod, over oorlog wordt nauwelijks gesproken. Dirksen zegt over het boek: 'Het gaat [...] om rechtshistorische onderwerpen waarbij ook juridische onderwerpen op het terrein van de openbare financiën aan de orde komen' [19].

Het boek kent inclusief de uitgebreide inleiding veertien hoofdstukken. In hoofdstuk 2 passeren de belangrijkste actoren de revue waaronder Philips II, de landsheerlijkheid (de grafelijkheid), de Gemene Zaak (de gemeenschappelijke strijd tegen het landsheerlijk gezag) en Willem van Oranje. Aan de belangrijke Staten van Zeeland wordt apart in hoofdstuk 11 aandacht besteed. De hoofdstukken 3 tot en met 9 kennen een chronologische volgorde. De hoofdstukken 3, 4 en 5 gaan over Vlissingen, Veere en Zierikzee (inclusief Schouwen en Duiveland) in de volgorde waarin die steden overgingen naar de opstandelingen. De algemene staatkundige situatie in Zeeland tot de komst in 1574 van een Zeeuwse regering wordt in hoofdstuk 6 geschetst. In hoofdstuk 7 wordt de intensieve samenwerking tussen de gewesten Zeeland en Holland beschreven. Met de komst van de Raad 1574 komt er een nieuw centraal gewestelijk bestuur, het onderwerp van hoofdstuk 8. Hoofdstuk 9 gaat over de gedwongen overgang in 1574 van Middelburg. Het 10de hoofdstuk beschrijft de situatie van de gewestelijke regering tussen 1574 en 1576. Vervolgens komen er enkele thematische hoofdstukken. Zoals gezegd, hoofdstuk 11 gaat over de Staten van Zeelanden en de in 1574 gevormde Generale Staten van Holland en Zeeland. De Holland-Zeeuwse samenwerking met de informele Unie 1574 en de formele Unies 1575 en 1576 komen in de hoofdstukken 12 en 13 aan de orde. Tenslotte wordt in hoofdstuk 14 de fiscaliteit, en dat die eveneens een van de belangrijkste terreinen van de Holland-Zeeuwse samenwerking was,

behandeld. Voor Zeeland was dit aan de ene kant een voortzetting van het oude Habsburgse stelsel en aan de andere kant een nieuw begin met nieuwe middelen en een nieuwe administratie. De tekst wordt afgesloten met een epiloog. Tenslotte zijn er nog twee zogenaamde excursies. De eerste behandelt het oude Habsburgse fiscale stelsel van de Zeeuwse Statenimposten van 1472 tot 1572 en de tweede gaat over de Zeeuwse staatkundige situatie na de pacificatie van Gent van 1576.

Wim Dirksen legde de laatste hand aan de tekst toen hij in de Kerstdagen van 2011 plotseling overleed. Hij was nog bezig met het schuiven van teksten en de vele (kruis)verwijzingen waren niet op orde. Verder stond de annotatie van literatuur en archiefstukken er in verkorte vorm. De familie heeft Marianne Gossije, Ivo van Loo en Albert Meijer van Archief en Werken van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap bereid gevonden om de tekst publicabel te maken. De bezorgers hebben de krachtige maar nogal droge schrijfstijl van de voormalige belastingambtenaar ongewijzigd gelaten. De vele honderden verwijzingen zijn gecontroleerd en waar mogelijk hersteld. Aan de annotatie is helaas minder aandacht besteed. Sinds de tijd dat Wim Dirksen onderzoek heeft gedaan is er veel veranderd. Verschillende collecties zijn herordend en zo is bijvoorbeeld de belangrijke correspondentie van Willem van Oranje digitaal beschikbaar gekomen. De oude en verkorte vorm van de literatuur- en archiefverwijzingen is gehandhaafd en niet omgewerkt naar de huidige notatie of aanduiding. Dat is jammer omdat moderne onderzoekers hiermee nauwelijks uit de voeten kunnen, waardoor het boek niet snel tot nieuw onderzoek zal leiden.

Dit gezegd hebbende, mogen we dankbaar zijn dat het Genootschap het op zich heeft genomen om het manuscript uit te geven. De bezorgers hebben een mammoetklus geklaard. Maar het is niet een boek om rode oortjes van te krijgen of om voor het slapen gaan nog even gezellig een paar bladzijden in te gaan lezen. Daarvoor is de tekst te weerbarstig en de informatiedichtheid te hoog. Het is wel het definitieve boek over het

begin van de Opstand in Zeeland. Mijn eigen boek hierover is wat dat betreft in een keer achterhaald. *Gezag en Geld in Zeeland* is vele male gedetailleerder en beter.

Victor Enthoven

Hoogleraar geschiedenis aan de Vrije Universiteit.

Promoveerde op *Zeeland en de opkomst van de Republiek. Handel en strijd in de Scheldedelta ca. 1550-1621* Leiden 1996

Johan Francke, *Al die willen te kaap'ren varen. De Nederlandse commissievaart tijdens de Vierde Engelse Oorlog, 1780-1784* (Zutphen: de Walburg Pers, 2019) 480 pp. € 49,95, ISBN 978-94-6249-325

Op 2 mei 2019 presenteerde Johan Francke in De Drukkery te Middelburg zijn nieuwste publicatie *Al die willen te kaap'ren varen*, een studie naar de Nederlandse commissievaart tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784).

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was aan het einde van de achttiende eeuw militair gezien op zijn retour. Nadat er in de zeventiende eeuw drie handelsoorlogen met Engeland waren uitgevochten en in bondgenootschap met Engeland diverse oorlogen met Frankrijk waren gevoerd, telde de Republiek op het Europese strijdtoneel niet meer mee. In het laatste kwart van de achttiende eeuw verslechterde de verhouding met Groot-Brittannië als gevolg van smokkelhandel vanuit Sint Eustatius met de opstandige Britse kolonie in Amerika. Uiteindelijk was de vondst van een geheim verdrag, waarin de bestuurders van Amsterdam de Amerikaanse onafhankelijkheid erkenden, de bekende druppel. Groot-Brittannië verklaarde op 20 december 1780 de Republiek de oorlog.

De Vierde Engelse Oorlog verliep voor de Republiek desastreus. De Staatse vloot kon niet meer in de schaduw staan van de Britse. Met veel moeite slaagden de admiraliteiten erin 37 – vaak verouderde – oorlogsbodems in zee te brengen. De

Britse marine daarentegen beschikte over meer dan driehonderd goed uitgeruste oorlogsschepen. Talloze koopvaardijsschepen (p. 344-355) gingen verloren, Sint Eustatius en de omringende eilanden werden veroverd, evenals de VOC-vestiging Negapatnam aan de Coromandelkust (India). De overzeese handel lag stil. De latent aanwezige binnenlandse onrust – de tegenstelling tussen prinsgezinden en patriotten – nam toe. De laatsen verweten stadhouder Willem V en zijn voogd hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel dat de Republiek in deze desastreuze militair-economische situatie was terechtgekomen.

Slechts een goed uitgeruste oorlogsvloot had uitkomst kunnen brengen. Maar door langdurige bezuinigingen konden de admiraliteiten alleen het eigen kustgebied verdedigen. Confrontaties op volle zee met de Engelse marine waren kansloos. Deze situatie maakte de weg vrij voor een oud beproefd middel: de commissievaart. Particulieren konden met een van staatswege verstrekte commissiebrief kaperschepen uitrusten, Engelse koopvaarders nemen, de oorlogskas van de admiraliteiten spekken en de handel van Groot-Brittannië benadelen. Het is deze commissievaart die Johan Francke in zijn publicatie beschrijft.

De centrale onderzoeksvragen die Francke zich stelde zijn: wat was de omvang van de Nederlandse commissievaart, zowel de kwalitatieve als kwantitatieve opbrengst van de prijzen (buitgemaakte schepen en rantsoeningen), hoeveel

commissies werden er verleend, wie waren de kaperkapiteins, opvarenden, reders en kooplieden die in de kaapvaart participeerden. Hierbij heeft hij zowel politieke als economische factoren gewogen en tegen elkaar afgezet.

Na een inleiding over het begrip commissievaart en de opzet van zijn onderzoek volgen negen hoofdstukken. In de eerste hoofdstukken bespreekt hij het ontstaan van het conflict tussen de Republiek en Groot-Britannië, de wijze waarop Nederlandse reders omgingen met de onveiligheid op zee als gevolg van de oorlogssituatie (omvlaggen, verliescijfers en defensieve maatregelen), de bestuurlijke organisatie van de commissievaart door de Staten-Generaal en de admiraliteiten, als ook hoe reders de kaapvaatrederijen opzetten. In de hoofdstukken vijf en zes gaat hij in op de rol van kaperkapiteins en bemanningen (met aandacht voor herkomst, leeftijd, carrièremogelijkheden, functies en werkzaamheden aan boord, verdiensten, gevaren, desertie en discipline). De inhoud van deze hoofdstukken past uitstekend bij de titel 'Al die willen te kaap'ren varen'. In hoofdstuk 7 over de 'kruistocht van het kaperschip' komen zaken aan de orde waarmee een kaperkapitein moest 'dealen' als hij op zee was. Welk operatiegebied koos hij en welke strategie of tactiek paste hij toe, waar bracht hij zijn prijzen op in binnen- of buitenlandse havens en hoe benutte hij zijn bewapening. Het wel en wee van krijgsgevangenen passeert in hoofdstuk acht de revue. In het slothoofdstuk besteedt Francke aandacht aan de procedures die gevolgd moesten worden bij de verkoop van prijsgoederen door vendumeesters binnen en buiten de Republiek. Vreemd genoeg wordt het betoog niet afgesloten met een Nederlandse, maar met een uitvoerige Engelstalige samenvatting. Daarna volgen een paar waardevolle bijlagen (een kalendarium over de periode 1780-1784 en overzichten van buitgemaakte Nederlandse koopvaardijsschepen (1780-1782), correspondenten van commissievaarders, verstreekte commissies, prijzen van Nederlandse commissievaarders (1781-1783), rantsoeneringen (1781-1783) en bemanningsleden van de

Nederlandse commissievaart). Vooral de laatste overzichten zijn een waardevolle bijdrage aan de (kwantitatieve) kennis over de commissievaart, te meer omdat zij gebaseerd zijn op nieuw bronnenonderzoek. Wel is het jammer dat de auteur in zijn bijlagen geen overzicht heeft opgenomen van de aantallen buitgemaakte Nederlandse vissersschepen. Aan het beschikbare bronnenmateriaal kan dit niet gelegen hebben.

Francke verzamelde tijdens zijn onderzoek een schat aan informatie uit Britse en Nederlandse archivalia en de bestaande literatuur. De oplettende lezer zal in de literatuurlijst twee 'kaper'-publicaties missen. Expliciet geeft de auteur aan geen gebruik te hebben gemaakt van de publicaties van Joke Kortweg, *Kaperbloed en koopmansgeest. 'Legale zeeroof' door de eeuwen heen* (Amsterdam 2006) en van Peter van Drunen, *Vissers, kapers, arbeiders. Vlissingen 700 jaar stadsrechten* (Vlissingen 2015). *Kaperbloed* bevat naast enkele onjuistheden veel passages die zonder bronverwijzing zijn overgenomen. In de Vlissingse publicatie staan (teveel) onjuistheden voor wat betreft de commissievaart in de jaren tachtig van de achttiende eeuw (p. 20, 403).

Wat is nieuw? Een paar voorbeelden. De aanname dat de Vierde Engelse Oorlog de genadeklap gaf aan de handelsvaart verdient volgens Francke nuancering. Hoewel er veel Nederlandse schepen (ten minste 414) door Engelse kapers en oorlogsbodems werden genomen, kwam de handel zeker niet stil te liggen. Smokkel en omvlaggen zorgden voor compensatie (p.89). Een handvol rederijen (waaronder een rederij voor vrouwen!) slaagde er niet in voldoende aandelenkapitaal bijeen te brengen (p. 153). De daden van kaperkapiteins als Nicolaas Jarry en Pierre le Turcq werden in kranten en andere uitgaven breed uitgemeten. Zij werden volkshelden, omdat de rol van de Nederlandse marine na de Slag bij de Doggersbank was uitgespeeld. Zij kregen beloningen van hun reders, zoals vroeger Staatse vlagofficieren een zilveren of gouden keten ontvingen na dapper optreden tegen de vijand (p.179-186). Gravures van beiden gingen vlot over de toonbank. De

Nederlandse commissievaart verschaftte tijdens de oorlog aan circa 1.610 man werk (dit was minder dan 4% van het beschikbare arbeidspotentieel aan zeevarenden). Meer dan de helft was deze keer afkomstig uit Zeeland (p. 216-217). Opvallend is de deelname van de Scheveningers. Uit de scheepsjournalen is duidelijk geworden dat kaperkapiteins veel energie staken in het oefenen op de beheersing van de zeilvoering en veel minder in de gevechts-'skills' (p. 259-260). De aanname dat gevangen genomen Nederlanders in Groot-Brittannië in betere onderkomens werden ondergebracht lijkt mij een onderschatting van de werkelijkheid. In de gevangenis van Edinburgh Castle en op de *prison hulks* waren de leefomstandigheden ronduit verschrikkelijk (p. 291). De Nederlandse commissievaart wist tijdens de oorlog 107 prijzen buit te maken en 55 te rantsoeneren. De totale opbrengst lag waarschijnlijk rond de 2,4 miljoen gulden. Een veel hoger bedrag dan tot nu toe werd aangenomen (p. 324).

Het boek is mooi uitgegeven, de illustraties komen goed over en de tekst leest prettig.

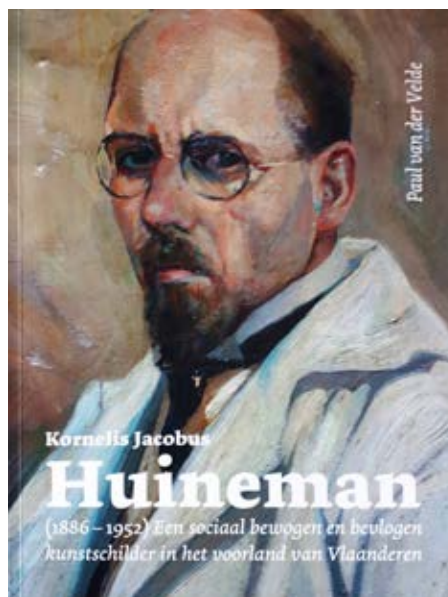
Johan Francke heeft met zijn *Al die willen te kaap'ren varen* de maritieme geschiedschrijving weer een stuk verder gebracht. Deze studie is zeker een revisie op hetgeen tot nu toe over dit onderwerp bekend was.

Adri P. van Vliet

Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Paul van de Velde, *Kornelis Jacobus Huineman (1886–1952). Een sociaal bewogen en bevlogen kunstenaar in het voorland van Vlaanderen*. Uitgave Vortex in samenwerking met Museum Hulst, 2019. 111 blz., rijk in kleur geïllustreerd, index, literaturopgave. . ISBN 978-90-811468-0-7. € 20,00. Het boek is te koop bij de Zeeuws-Vlaamse boekwinkels en bij het Museum Hulst.

De eerste indruk van het boek is niet moedgevend: op het omslag prijkt het portret van een oudere man in een witte jas, die de

beschouwer sikkeneurig en mistroostig aankijkt, een misantroop zo te zien. Hij was deurwaarder van zijn vak, ook geen vrolijk beroep. De ondertitel geeft meteen een andere visie: een sociaal bewogen en bevlogen kunstenaar. Wie was Kornelis Jacobus Huineman?

Paul van de Velde, oud-hoofdredacteur van het Zeeuws Tijdschrift, heeft aan Huineman een uitvoerige en goed gedocumenteerde biografie gewijd. In de afgelopen zomer werd bovendien in het museum van Hulst een overzichtstentoonstelling van zijn werk gehouden.

Huineman was inderdaad een buitenbeentje in de Zeeuwse kunstwereld. Hij woonde zijn hele leven in Terneuzen, een levendige havenstad, die echter niet uitblonk door een bloeiend kunstleven. Hij is dan ook in het Nederlandse en Vlaamse artistieke milieu nauwelijks opgemerkt en werd na zijn dood spoedig vergeten. Een groot deel van zijn werk lag vele jaren te verstoffen in de kelders van de gemeente Terneuzen. Zo nu en dan verschijnt er een werk van hem op een veiling. Toch leefde hij niet in een artistiek isolement; hij heeft zich ook ingespannen om contracten met het Vlaamse en Zeeuwse kunstleven op te bouwen. Zo was hij onder andere lid van de Kunstkring Het Zuiden in Vlissingen.

Het deurwaardersvak zal voor hem geen vrije keuze zijn geweest. Hij kwam gewoon in de zaak van zijn vader, die hetzelfde beroep uitoefende. Hij stond erom bekend dat hij zijn werk met soci-

aal gevoel en humaniteit uitloefende. Ook uit zijn artistieke oeuvre blijkt medeleven met de minder bedeeden van de maatschappij. Hij was actief betrokken bij het sociale leven van zijn woonplaats.

Maar naast dit ambachtelijke werk vond hij ook tijd om zijn werkelijke passie uit te leven: de schilder- en tekenkunst. Hij moest zijn weg daarin vanuit een betrekkelijk isolement zelf vinden en dat heeft hij ook gedaan. Hij was goed op de hoogte met de artistieke ontwikkelingen in Vlaanderen en op Walcheren. Als schilder is hij vrijwel autodidact geweest, maar zijn werk heeft niets amateuristisch, ook al is het niet in te passen in een bepaalde kunststroming. Ook zijn onderwerpen koos hij met grote zelfstandigheid. Zijn grote liefde ging uit naar historische stadsbeelden en met name het interieur van gotische kerken. Zijn ideale plek vond hij in de Basiliek van Hulst, waar hij geregeld kwam tekenen en de bijnaam 'Ko Basiliek' verwierf.

Deze drang naar verstillend en sereniteit was niet de enige kant van zijn karakter. Hij schilderde en tekende de mensheid ook in dramatische omstandigheden, bij schipbreuk, in oorlog en revolutie. Dit werk sluit aan bij de heftige taferelen van Goya en Géricault. Een hoofdwerk, waaraan hij jaren heeft gewerkt, is een zevenluik dat de ondergang en de hellevaart van de mensheid en de triomf van de dood uitbeeldt, een aaneensluiting van gruwelijke taferelen in een apocalyptisch bloedrood schijnsel. Dit werk ontstond in 1934-1935, en het is niet moeilijk om de aanleiding tot dit werk te zien in de opkomende oorlogsdreiging.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was een grote slag voor Huineman. Hij was actief betrokken bij het verzet, en werd, samen met een aantal medestrijders in de verwarde periode na Dolle Dinsdag door de Duitsers gevangengenomen en ter dood veroordeeld. Zelfs toen liet zijn scheppingsdrang hem niet in de steek. In de schuur in Biervliet, waar hij met zijn lotgenoten op de voltrekking van het vonnis wachtte, bleef hij onverdroten schetsen maken. De gevangenen

werden gelukkig bevrijd voordat de executie kon plaatsvinden.

Direct na de bevrijding ontplooidde de kunstenaar een enorme activiteit, door de verwoestingen in Zeeuws-Vlaanderen en op Walcheren, maar ook de bevrijders en krijgsgevangenen Duitsers in een groot aantal vlugge rake schetsen vast te leggen. Hij mocht zelfs meevaren naar Engeland, waar hij ook het landschap vastlegde in een voor hem ongewone kleurrijke impressionistische stijl.

Huineman was ook de ontwerper van het grote verzetsmonument bij de Westsluis in Terneuzen, dat momenteel is opgeslagen in verband met de sluisbouw en in 2022 herplaatst zal worden. In 1952 nam hij officieel afscheid als gerechtsdeurwaarder. Hij zat vol plannen om naar Venezuela te vertrekken, waar zijn beide zoons werkten, maar overleed plotseling drie weken na zijn afscheid.

Ko Huineman komt naar voren als een raadselachtige gecompliceerde persoonlijkheid, een geëngageerd mens die vol in het maatschappelijke leven stond, een zoeker van de stilte maar ook geneigd tot dramatische voorstellingen. Een laatste voorbeeld is een groot stadsgezicht, dat hij in 1951 maakte en waarin hij nota bene stadsbeelden van Rome en Kampen verwerkte tot één fantastisch stadsbeeld. Een synthese van katholicisme en calvinisme? Huineman heeft zich niet laten weerhouden door zijn bescheiden succes, maar volgde zijn eigen weg, onafhankelijk van de heersende kunstopvattingen.

Paul van de Velde heeft zich veel moeite getroost om alle aspecten van Huinemans leven te onderzoeken en heeft veel onbekende bronnen opgediept. Dat heeft een boeiend beeld opgeleverd van een gewetensvol ambtenaar met sociale en artistieke bewogenheid, maar ook met een gesloten karakter, dat lang niet alle geheimen prijs gaf.

Ad Beenhakker

Publiceert veel over Zeeuwse beeldende kunst

*Door met zorg te koesteren
realiseren wij
groei van uw vermogen.*

*Amfora Vermogensbeheer staat u terzijde
met vermogensbeheer, beleggingsadvies
en het monitoren van uw vermogen.*

Piet Heinstraat 15, 4461 GL Goes
Tel. 0113 - 216141
www.amforavermogensbeheer.nl

Secretariaat
Zeeuws Genootschap
Kousteensedijk 7
4331 JE Middelburg
(0118) 65 43 47
info@kzgw.nl
www.kzgw.nl

Het secretariaat is
geopend:
ma.: 9.00 – 16.00 uur
di.: 9.00 – 14.00 uur
do.: 9.00 – 12.00 uur

Jaargang 28
nummer 4
december 2019

Zeeland verschijnt
vier keer per jaar, te
weten in de maanden
maart, juni, september
en december